בשביל הזיכרון

כתב עת לחינוך וללימוד השואה

יהודים מצילים יהודים

ביה"ס הבין־לאומי להוראת השואה המחלקה להכשרת מורים בישראל
סדרה חדשה גיליון מס' 35 ניסן תש"ף אפריל 2020

יד ושם
רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

בשביל הזיכרון
כתב עת לחינוך וללימוד השואה

סדרה חדשה – גיליון מס' **35**
ניסן תש"ף אפריל 2020

עורך: ד"ר אסף ידידיה
יועצת מדעית: פרופ' דליה עופר
מרכזת המערכת: מיכל סטרנין
כתיבה ועריכה דידקטית: שולמית אימבר
עריכה לשונית: פנינה לוי
עיצוב גרפי: דבורה ליפשיץ

חברי המערכת:
אבנר שלו (יו"ר), שולמית אימבר,
ד"ר אורנה כץ אתר, בלהה גליקסברג,
פרופ' חוי דרייפוס, שרית הוך־מרקוביץ',
שני לוריא, אייל מזרחי, דורית נובק,
ד"ר יעל נידם־אורבייטו, פרופ' גיא מירון,
לאה רושקובסקי, ד"ר יעל ריצ'לר־פרידמן

תמונת השער:
קרול דויטש (1894–1944)
"וַתְּשָׂם בה את הילד" (שמות ב, ג), אנטוורפן, 1941–1942
גואש, צבע מים, דיו וגיר צבעוני על נייר
אוסף המוזיאון לאמנות יד ושם, ירושלים
עיזבון בת האמן, אינגריד הנדריקס אברמס, שיקגו

בשער האחורי:
היין רוברט קורפרשק (נ. 1926)
הצלתה של מרים ד., 1987
חיתוך-לינולאום
אוסף המוזיאון לאמנות יד ושם, ירושלים
תרומת האמן

יד ושם
רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

ביה"ס הבין־לאומי להוראת השואה
המחלקה להכשרת מורים בישראל
טלפון: 02-6443860 פקס: 02-6443774

ISSN 1565-9844

1
בפתח הגיליון

2
יהודים מצילים יהודים
בין ההיסטוריה לזיכרון
דן מכמן

12
פעילות ההצלה של חיים ישראל אייז בשוויץ
חיים שלם

20
פעולות ההצלה של הרזיסטנס היהודי בצרפת
במלחמת העולם השנייה
1940-1944
צילה הרשקו

32
תושיית בתי הילדים בבודפשט
ממוסדות יחידים
ל"מעצמה של הצלה"
יצחק קשתי

40
סקירת ספרים
מירב יזרעאל

כתב העת רואה אור הודות לתמיכתם הנדיבה של בני הזוג דנה ויוסי הולנדר

קוראים יקרים

המונח חסידי אומות העולם קנה לו שביתה במחוזותינו – מעין תואר אצולה ישראלי ללא יהודים "ששמו נפשם בכפם להצלת יהודים", על פי הגדרת חוק זיכרון השואה והגבורה – יד ושם (תשי"ג), בתקופת מלחמת העולם השנייה. פועלם של חסידי אומות העולם זכה בהוקרה, בפרסום, במחקר היסטורי ובעיבודים ספרותיים וקולנועיים. לצידם פעלו באותה העת יהודים רבים להצלת אחיהם, לעיתים תוך סיכון עצמי רב וויתור על הצלתם האישית המובטחת, עם סיוע של מצילים לא יהודים או בלעדיו. גיליון זה יעסוק בהצלת יהודים על ידי יהודים בתקופת השואה ברחבי אירופה הכבושה.

המאמר הפותח את הגיליון בוחן את הנושא בחינה מושגית והיסטוריוגרפית. דן מכמן בוחן במאמרו את התמודדותם של היסטוריונים עם הסוגיה "יהודים מצילים יהודים". לדבריו, שלא על פי הדעה הרווחת, המחקר ההיסטורי עסק בנושא זה מראשיתו, במסגרת המחקר על תגובות היהודים בשואה. עם זאת בשדה "הזיכרון ההיסטורי", פומביותה ויוקרתה של קטגוריית חסידי אומות העולם הניעו את הניצולים שניצלו על ידי יהודים לתבוע גם את הוקרתם של היהודים המצילים. אומנם תביעה זו מעוררת בעיות שונות בתחום הזיכרון, אך לטענתו של מכמן, אין לה קשר למחקר, וראוי שהמחקר על יהודים שהצילו יהודים יימשך במסגרת המחקר על תגובות היהודים בשואה, תוך שימת לב למורכבותו של הנושא ולכלל הגורמים המעורבים בו.

שלושת המאמרים הבאים עוסקים בסיפורי הצלה בכמה מקומות באירופה ומציגים דרכים שונות של הצלה. חיים שלם פותח במאמרו צוהר לפעולות ההצלה באמצעות דרכונים מזויפים במקומות שונים באירופה בתקופת המלחמה. שלם מאיר את פועלו של שליח אגודת ישראל בשווייץ חיים ישראל אייז שיזם פרויקט הצלה נרחב של יהודים פולנים, עוד טרם תקופת השילוחים למחנות ההשמדה. אייז קיבל מיהודים מארץ ישראל וממדינות חופשיות מידע ותמונות על קרוביהם בפולין, הוציא באמצעותו דרכונים דרום אמריקאיים בעזרת הקונסולים שפעלו בשווייץ ושלח אותם לבעליהם החדשים בגטאות פולין. צילה הרשקו מציגה במאמרה את פעולות ההצלה של רשתות ההתנגדות היהודיות שפעלו לאורך כל תקופת הכיבוש הנאצי בצרפת. פעולות אלו נעשו בכמה ערוצים – הסתרה, זיוף תעודות, מעבר גבולות ועוד – ודרשו יוזמה, תושייה והקרבה עצמית. ואילו יצחק קשתי מציג במאמרו את סיפור הצלתם של ילדים יהודים בבודפשט באמצעות רשת בתי הילדים שהוקמה בקיץ ובסתיו בשנת 1944. את הרשת הקימו פעילי הצלה יהודים, והיא נהנתה מחסותם של הצלב האדום הבין–לאומי ושל מדינות זרות, ובראשן שווייץ.

הן המדור "בשביל החינוך" הן המדור "סקירת ספרים" מתמקדים בפועלה של המנהיגה הציונית הנרייטה סאלד שעמדה בראש מפעל עליית הנוער שהוקם למען נערים יהודים גרמנים בתקופה הנאצית ושבזכותו ניצלו כ–10,000 יהודים מגורלם של רוב יהודי אירופה בתקופת השואה. המדור החינוכי סובב סביב הנאום שנשאה סאלד ביום הולדתה ה–80.

קריאה מעניינת

אסף ידידיה

יהודים מצילים יהודים

בין ההיסטוריה לזיכרון*

דן מיכמן

במאמר זה ההיסטוריון דן מכמן בוחן את התמודדותם של היסטוריונים עם הסוגיה "יהודים מצילים יהודים". לדבריו, שלא על פי הדעה הרווחת, המחקר ההיסטורי עסק בנושא זה מראשיתו, במסגרת המחקר על תגובות היהודים בשואה. עם זאת בשדה "הזיכרון ההיסטורי", פומביותה ויוקרתה של קטגוריית חסידי אומות העולם הניעו את הניצולים שניצלו על ידי יהודים לתבוע גם את הוקרתם של היהודים המצילים. אומנם תביעה זו מעוררת בעיות שונות בתחום הזיכרון, אך לטענתו של מכמן, אין לה קשר למחקר, וראוי שהמחקר על יהודים שהצילו יהודים יימשך במסגרת המחקר על תגובות היהודים בשואה, תוך שימת לב למורכבותו של הנושא ולכלל הגורמים המעורבים בו.

אבי, יוסף מכמן (מלקמן) מאמסטרדם שבהולנד, כתב בזיכרונותיו, בין השאר, על המצוד אחר יהודי העיר והגירוש למחנה המעבר וסטרבורק (Westerbork), ובהם הביא סיפור הצלה הנוגע לו ולמשפחתו:

בינתיים נאלצנו לעבור ממקום מגורינו בדרום העיר, לדירה ברובע אוסטרפארק (Oosterparkbuurt) שכן הגרמנים ריכזו שם יהודים רבים ככל האפשר. ביום ראשון 20 ביוני 1943, ערכו הגרמנים מצוד רחב-היקף במיוחד באזור שלנו, אוסטרפארק, ויהודים נעצרו ברחוב או הוצאו מבתיהם על ידי המשטרה ההולנדית. אנחנו הוצאנו מביתנו בצהריים והמשטרה עצרה אותנו והביאה אותנו לתחנת מוידרפורט (Muiderpoortstation). שם היינו צריכים להמתין שעות ארוכות לרכבת שתביא אותנו לווסטרבורק. החשיכה כבר החלה לרדת (ויש לזכור שהיה זה כמעט היום הארוך ביותר בשנה!) בעת שיצאנו ברכבת מהתחנה, בקרונות של בהמות. תוך כדי הנסיעה הרגשתי שילד קטן מתפתל בין רגליי. שאלתי אותו לשמו. הוא אמר לי ששמו ניקי (Nikkie), שהוא בן שנתיים, ושנולד ב-17 ביולי 1941. הוא היה אפוא גדול בשלושה ימים מאברהם שלנו [בננו הבכור],

ילדים יהודים מגיעים
ללונדון במסגרת מבצע
הקינדרטרנספורט,
דצמבר 1938
(ארכיון יד ושם)

שכבר נמצא במקום המסתור שלו וששמו היה רשום ליד שמותינו ברשימת המועמדים לחליפין עם ארץ-ישראל ("Palestinalijst"). דיברתי עם אמו שרה הקר (Sara Hakker), שסיפרה לי כי בעלה כבר נרצח במחנה ריכוז גרמני, ושלא יהיה מי שיגן עליה בווסטרבורק. הצעתי לפריי [Fré, רעייתי], שאנו ניקח את ניקי לתוך המחנה כביכול על שמו של אברהם, ופריי הסכימה מיד. הצעתי זאת לשרה הקר, והיא הסכימה – בתנאי שנמשיך לטפל בניקי אם היא תגורש ולא תחזור. ברישום בווסטרבורק, שבוצע על-ידי מכרים שלנו, התלוו אלינו שרה וניקי. בעצם הרישום של ניקי כ"אברהם מלקמן" לא התעוררה שום בעיה, גם לניקי לא הייתה בעיה לכנות את פריי "אמא", שכן ממילא היה רגיל לכנות את אמו בשמה "שרה". שרה נשלחה במשלוח הראשון שיצא מווסטרבורק מזרחה, לסוביבור, לאחר הגיענו; היא נרצחה בסוביבור מיד. פריי הועברה

ד"ר יוסף מלקמן מעיד במשפט אייכמן (ארכיון יד ושם)

עם ניקי לצריף הנשים, ואני כמובן לצריף הגברים. [...]

החלפת שמו של ניקי לאברהם נראתה לי עניין טכני גרידא. הדבר לא העסיק אותי ביותר. לגבי עצם "אימוצו" – לא לקחתי בחשבון שבעת הרכבת המשלוחים [מווסטרבורק מזרחה] ייתנו הן הגרמנים והן הוועדה היהודית [של הנהלת מחנה וסטרבורק] עדיפות להכללת משפחות גדולות, שכן בכך יצליחו למלא מהר יותר את מכסת האנשים שהיו צריכים לשלוח לאושוויץ. התברר שהעובדה שהמשפחה שלנו הייתה מורכבת משלושה אנשים, ולא משניים, הביאה אותנו מהר מאוד לרשימת המועמדים לגירוש. אבל הודות לחבר שלנו, עוה"ד י' דה פריס (Mr. I. de Vries), שהיה בוועדה מטעם "מועצת היהודים", נודע לי הדבר. אותו י' דה פריס הצליח למחוק את שמותינו מרשימת המגורשים.[1]

לפנינו סיפור על "יהודים שמצילים יהודים" או ליתר דיוק שני סיפורים: מצד אחד הסיפור של הוריי אשר הצילו את הילד ניקי ומצד אחר הסיפור של איש מנגנון היודסה ראט (Joodsche Raad, המועצה היהודית, היא היודנרט) במחנה שהציל אותם. אבל אם נתבונן במהלך האירוע במבט רחב יותר, נשים לב לכך כי – ככל הנראה - לרשימת המגורשים שהוריי וניקי הוצאו ממנה הוכנסו אנשים אחרים במקומם, שכן את המשלוח היה צריך "למלא". כלומר לעיתים – מובן שלא תמיד – היה להצלה כזאת מחיר. לפיכך הסוגיה "יהודים מצילים יהודים" מעלה שאלות גדולות וכבדות בתחום ההתנהגות האנושית, מעגלים של סולידריות ועוד.

חברי היודסה ראט, אמסטרדם (ארכיון יד ושם)

יהודים מצילים יהודים בהיסטוריוגרפיה של השואה

נשאלת השאלה: **באיזו מידה הוצג הנושא בהיסטוריוגרפיה של השואה?**

לפי טענה שנשמעת בשנים האחרונות, המחקר ההיסטורי של השואה בכלל וביד ושם בפרט הזניח את הנושא. ואולם טענה זאת יסודה בטעות אופטית שנובעת מערבוב בין שתי קטגוריות שונות: מחקר היסטורי וזיכרון. במחקר ההיסטורי היהודי על השואה, מראשיתו עוד במחצית השנייה של שנות ה-40 למאה הקודמת, סוגיית ההתנהגות היהודית עמדה במרכז. אומנם מחקר זה עסק גם בסוגיית האנטישמיות ובמדיניות הגרמנים ובמעשיהם שלהם ושל קבוצות אחרות, אבל התמקדות רבה הייתה בשואה כחלק מתולדות העם היהודי. הסיבה לכך הייתה נעוצה בתחושה הקשה ש"העם היהודי לא הצליח להגן על חייו", כפי שניסחה זאת ההיסטוריונית לני יחיל בהרצאה שנשאה בכינוס החוקרים הבין-לאומי הראשון של יד ושם בשנת 1968,[2] ושלפיכך יש לזהות את נקודות החולשה והכישלון למען בניית עתיד טוב ובריא יותר לעם.[3] במסגרת זאת נדרשה התייחסות לסוגיות קשות: סולידריות, ארגון ואקטיביות. מכיוון שהסוגיה של ההתנהגות היהודית לנוכח המתקפה על הקיום היהודי עמדה במרכז תשומת הלב, פנה המחקר לכמה נתיבים עיקריים: ההנהגה, ההתנגדות וההצלה. אכן נושאים אלו חופפים בצורה זו או אחרת, אבל המיקוד בתוך כל אחד מהם שונה במקצת. דוגמה מובהקת לעיסוק בהצלת יהודים בידי יהודים במסגרת השלבים המוקדמים של המחקר ההיסטורי היהודי על השואה ניתן לראות בתוכנית מפורטת מאוד לחקר השואה שחיבר ד"ר פיליפ פרידמן, גדול חוקרי השואה מהדור הראשון שהיה בעל השפעה רבה על המחקר בפולין, בישראל ובארצות הברית, עוד בראשית שנות ה-50. פרק ה' של התוכנית שיוחד ל"מרי והתנגדות" פירט בסעיף 2 ובסעיף 3 היבטים רבים של הצלה עצמית: "[סעיף 2...] האסטרטגיה של הבריחה וההסתר: א. תעודות-זהות מזויפות ותעודות אריות, ב. מקומות מחבוא, ג. שיטת ההתחפרות (בונקרים), ד. בריחה ליערות ולהרים, ה. בריחה על ידי גניבת גבולות (להונגריה, לרומניה, לשוויץ ולספרד). [...]

ההיסטוריון ישעיהו טרונק (ארכיון יד ושם)

[סעיף] 3. [...] א. קבוצות מחתרת, קבוצות-קרב וקבוצות נוער. ב. מחתרת עירונית לוחמת (פולין, לטביה, צרפת וכד')" ועוד.[4] אפשר לראות כי בתודעה דאז – ופרידמן היה קול מייצג של תודעת הניצולים שפנו למחקר – סוגיית פעולות הצלה והסתתרות (ובכלל זה יהודים שמצילים יהודים אחרים ומסייעים להם) קדמה בסולם החשיבות לסוגיית הפעילות המזוינת.

ואכן ההיסטוריוגרפיה היהודית שחקרה שלושה תחומים אלו – הנהגה, התנגדות והצלה – עסקה רבות בנושא של הצלה על ידי יהודים. בחקר היודנרטים נשאלה השאלה אם הם עזרו או לא עזרו בכל מיני צורות ליהודים שתחת הנהגתם, למשל על ידי זיוף אישורים למטרות שונות. משנסתיימה מלחמת העולם השנייה, ואפילו עוד לפני כן, התנהל דיון מר וחריף על מדיניותם והתנהגותם של היודנרטים, והוא נמשך באופן זה או אחר עד היום. כך למשל הפרסום המחקרי הראשון על השואה בהולנד, מספטמבר 1945 (רק ארבעה חודשים לאחר שחרור המדינה), עסק בפעילויות של היודסה ראט, ותוארו בו הניסיונות של גוף זה לחלץ יהודים מגירושים ולשחד את הרשויות לשם כך. אין כאן מקום לדון בעצם השאלה וההערכה של פעולות היודסה ראט באמסטרדם; לענייננו חשובה הנקודה כי ניתן לראות שהתיעוד והמחקר של הנושא מתחילים מייד לאחר גמר המלחמה. כיוצא בכך, בספרו הידוע של ישעיהו טרונק **יודנראט** מראשית שנות ה-70, יוחד פרק ט"ז ל"מדיניות ושיטות הפעולה של המועצות [היהודיות] כלפי השלטונות הגרמניים", ובו סעיפים על השתדלות ושוחד ועל התפיסה של הצלה באמצעות עבודה. דיון זה עוסק גם בסוגיות של הסגרת קבוצות מסוימות כדי להציל אחרות ושל משא ומתן עם הגרמנים כדי להקטין את מספר המגורשים – שתי הסוגיות מוצגות במסגרת תיאור הניסיונות של יודנרטים להציל יהודים רבים ככל האפשר. (טרונק – ואחריו יבואו חוקרים אחרים – כותב בהקשר זה גם על ההיבט ההלכתי של סוגיות אלו.)[5] טרונק פרסם בזמנו גם ספר שנשכח מאז, *Jewish Responses to Nazi Persecution*, ובו הוא מביא עדויות רבות להצלת יהודים רבים בידי יודנרטים.[6]

בתחום ההתנגדות נחקרו ארגונים יהודיים שעסקו בהצלה: "הוועד להצלת היהודים" בבלגיה,[7] "הצבא היהודי" בצרפת,[8] מסגרות ההכשרה בהולנד[9] ובמקומות אחרים שהבריחו את חבריהם ואחרים אל ארצות החופש (ספרד ושווייץ) תוך הסתכנות, תנועות הנוער החלוציות בהונגריה שהבריחו יהודים ושהוציאו יהודים בבודפשט מבית הזכוכית[10] ומחנות המשפחה ביערות במזרח אירופה שנתקבצו בהם לוחמים, נשים וילדים.[11] אחד העניינים המעניינים שעלו מהמחקרים הללו הוא חשיבותם של התחושות והמורל. כדי להצליח במלאכת החילוץ וההסתתרות, היה צריך לשמור על שביב תקווה כי אכן יש אפשרות וסיכוי להינצל ולטפח שביב זה – משמע, ליצור את הדחף לפעול לשם כך. ביטויים לניסיון הטיפוח הזה אנחנו מוצאים הן בעיתונים המחתרתיים הן בדרשות של רבנים הן בנאומים ובשיחות של מנהיגי מסגרות ארגוניות שונות. מדובר אפוא ברכיב התנהגות חשוב מאוד שנדרש – לעומת הנטייה האחרת והנפוצה של הייאוש, הרמת הידיים והמחשבה כי אין דרך להימלט מהמלכוד שנמצאים בו.

בתחום ההצלה, נושא מרכזי שהוזכר כבר בתוכניות המחקר הראשונות, הן של פיליפ פרידמן הן של מאיר (מרק) דבורז'צקי הן של חוקרים נוספים, הוא הבריחה אל מעבר לגבול: לצרפת החופשית, לספרד, להונגריה, לרומניה ולמקומות אחרים, ואף לטנג'יר ומרוקו בצפון אפריקה.

עוד נושא שנבחן במסגרת תחום ההצלה, אף כי בשנים מאוחרות קצת יותר, הוא הניסיונות לשאת ולתת עם נציגי השלטונות הגרמניים, הן כדי לעכב מעצרים ושילוחים אפילו לזמן-מה הן כדי לקבל אישור ליציאה מתחומי השליטה הנאצית. עצם המחשבה על ניהול "משא ומתן" כזה שבו הכוחות לא היו שווים ובמצב שבו המטרה העקרונית של הגרמנים הייתה לחסל את כלל היהודים היה ביטוי לתעוזה ולחוצפה; שמא ניתן לאפיין זאת כחוצפה יהודית. הסיכוי להצליח במשא ומתן כזה, לפחות בשנים שבהן הייתה גרמניה הנאצית בשיא כוחה, היה אפסי לכאורה. ואף על פי כן אנחנו מוצאים משאים ומתנים כאלה. אחת הדוגמאות המפורסמות היא "קבוצת העבודה" בסלובקיה שנשאה ונתנה עם דיטר ויסליצני, נציגו של אייכמן בסלובקיה, ושבה בלטו דמויותיהם של הרב מיכאל דב וייסמנדל וגיזי פליישמן.[12] אך יש דוגמאות נוספות של אנשים שניסו, בצורות שונות, לשאת ולתת בזמן הגירושים: על פדיון תמורת שוחד ועל דחייה זמנית כדי להרוויח זמן (בתקווה שהמלחמה תיגמר). משמע, ניסיונות הצלה נעשו על פני השטח, בגלוי, ומי שעשו זאת הרהיבו עוז ואף סיכנו את עצמם במעשים שנראים "חוצפניים".

כאמור, נושא הצלתם של יהודים על ידי יהודים לא נזנח כלל במחקר לאורך השנים. עם זאת ככל שהתרחב חקר השואה, ובמיוחד מאז ראשית שנות ה-90 למאה הקודמת, נחשפו חומרים לא ידועים על השואה בכללותה, ובכלל זה גם על מעשי הצלה שיזמו יהודים למען אחיהם. עם נפילת הגוש הקומוניסטי נפתחו ארכיונים רבים במזרח אירופה, ובזכות זאת יש בידינו חומר חדש רחב היקף. החומר החדש והגישות החדשות מאירים גם צורות של יוזמות הצלה שלא נחקרו בעבר. כך למשל הפנה החוקר הקנדי ממוצא פולני יאן גרַבּוֹבסקי את תשומת הלב להצלה תמורת תשלום בפולין.[13] הצד היהודי בפעולת ההצלה תמורת כסף שילם במיטב כספו למסתירים. היו מי שנותר בידם כסף כדי לממן את ההצלה, אך רבים נזקקו למקורות מימון, והיו ארגונים שסייעו בתשלומים הללו. זמן קצר לאחר צאת ספרו של גרבובסקי ראה אור ספרו של החוקר הבריטי בוב מור *Survivors* (שורדים) שעוסק בסוגיית ההצלה במערב אירופה: בהולנד, בבלגיה ובצרפת. הוא מדגיש בספרו שזו

ד"ר מאיר דבורז'צקי (ארכיון יד ושם)

הרב מיכאל דב וייסמנדל (ארכיון יד ושם)

יאן גרבובסקי (ארכיון יד ושם)

טעות אופטית לראות בהצלה רק מעשה של לא יהודים שמצילים יהודים, כאילו היהודים הם מקבלי הטובה ופסיביים; הוא מראה שהרבה מאוד ממעשי ההצלה שבדרך כלל מוצגים דרך הזווית של הלא יהודים היו בעצם ביוזמה של היהודים וחלקם בעצם פעולת ההצלה היה בעל משקל רב.[14]

בין היסטוריה לזיכרון

הסיבה לרושם כי הנושא "יהודים מצילים יהודים" לא זכה לתשומת הלב הראויה נעוצה בהבלטת הקטגוריה של "חסידי אומות העולם" שהיא קטגוריה זיכרונית ולא היסטורית.[15] בשנת 1963 החלה לפעול הוועדה לחסידי אומות העולם. המושג עצמו כבר התגבש לפני כן, והוא הסעיף התשיעי במשימות יד ושם בחוק יד ושם משנת 1953. ביום הזיכרון לשואה בשנה שלפני תחילת פעולת הוועדה הוענק בפעם הראשונה התואר לאנשים מספר, אבל העניין עדיין לא היה מוסדר. מהרגע שהוועדה החלה לפעול בתחילת 1963, התואר החל לצבור יוקרה, ובמרוצת השנים היה התואר למותג ונחשב מעין פרס נובל לאנושיות.

ההילה סביב חסידי אומות העולם התעצמה מאוד. הדבר גרם לאנשים במרחב הציבורי – שמכירים אך מעט (אם הם מכירים) את המחקר ההיסטורי ושאינם זוכרים כי בעשורים הראשונים שלאחר השואה היו דיון וידע על הצלת יהודים על ידי יהודים – להסיק שאין עוסקים בנושא זה, אלא רק בלא יהודים שהצילו יהודים, וכי על כן התדמית הציבורית היא כי בשואה את פעולות ההצלה עשו ויזמו רק לא יהודים (כלומר היהודים היו פסיביים). בשל כך עלתה הדרישה להעמיד קטגוריה נגדית לחסידי אומות העולם בכותרת "יהודים מצילים יהודים". כשלעצמו, מאבק זה נעשה בשדה הזיכרון, לא בשדה המחקר, והוא ללא ספק קשור גם להיבט של חיזוק הגאווה הלאומית. משמע, מכיוון שתשומת הלב והיוקרה של קטגוריית "חסידי אומות העולם" תפחו, נוצר הרושם שהיא מאפילה על מה שהיה ברור בתודעה הציבורית בתקופה מוקדמת יותר ועל מה שהמחקר לא פסק לעסוק בו.

חיים רוט (ארכיון יד ושם)

תהליך דומה חל בתחום של עדויותיהם של ניצולים והשימוש בהם. במשך עשרות שנים, מאז סוף שנות ה-60 למאה הקודמת ועד תחילת המאה ה-21, כמעט ולא נעשה שימוש בעדויות שאספו יהודים מפי השורדים מייד לאחר השואה. לפני כעשרים שנה לערך, כשהעמיק המחקר על תקופת בתר-השואה ועל הפעלנות (agency) של יהודים, התברר לחוקרים שבאותה התקופה נערכו מפעלי תיעוד נרחבים במקומות רבים – בפולין, בצרפת, בהונגריה, במחנות העקורים, בישראל ועוד – ואוצר בלום זה נשכח. נראה כי אוצר זה נדחק הצידה לאחר אמצע שנות ה-50 מכיוון שהמחקר הגרמני על השואה שעסק במה שמכונה "הרודפים", כלומר הגרמנים ושותפיהם, התעלם מהמחקר היהודי וקידש את המסמכים הגרמניים. מחקר זה נמנע מלהשתמש בתיעוד ובעדויות היהודים, ובדרך כלל אף לא היה מודע להם. רק שינוי מפת המחקר והחוקרים בסוף המאה הקודמת הביא לידי גילוי מחדש של האוצר ההוא.

זיכרון ציבורי מתהווה סביב אישים מצד אחד ותבחינים או מושגים ברורים לכאורה מצד אחר. "אושוויץ" כמושג מייצג בתודעה הציבורית את השואה, אף שכמחצית מהנרצחים נרצחו שלא במחנות השמדה; "גטו" נתפס כמסגרת החיים של כל היהודים תחת השלטון הנאצי ושל חלק משותפיו, אף שתופעה זו הייתה מוגבלת למזרח אירופה וגם שם לא הייתה מוחלטת; וכך הלאה. באופן דומה, מההיבט של זיכרון השואה נוצר הרושם שאין מקבילה ומשקל נגד לקטגוריית "חסידי אומות העולם". מי שהחל לפעול להעמדת קטגוריית הנגד של "יהודים מצילים יהודים" הוא ניצול השואה מהולנד חיים רוט שטען כי הוא אומנם ניצל בזכות חסיד אומות העולם שהוכר, אך גם בזכות מציל יהודי שעסק בהצלה של יהודים רבים. עלתה לפניו ולשכמותו אפוא השאלה הזאת: מדוע זוכרים את המציל הלא יהודי ומכבדים אותו בזירה הציבורית ואין זוכרים כך את המציל היהודי? אומנם, המורדים והפרטיזנים היהודים נכנסו לפנתאון הגיבורים הלאומי באופן מובהק עוד בשלבים הראשונים של היווצרות זיכרון השואה, אך מצילים יהודים אחרים לא זכו להוקרה לאומית מכל סוג שהוא. לעניות דעתי, יש לכך מספר סיבות. מצד אחד, המצילים היהודים שמדובר בהם לא ראו בפועלם דבר יוצא דופן, אלא מילוי חובה אנושית ולאומית לאור ערך הסולידריות היהודית שעליו התחנכו רבים. מצד

אחר נוצר צורך יהודי פנימי להאיר את הצד החיובי שבהתנהגות של אותם לא יהודים מעטים בתקופת השואה שהיו ניצוץ של אור בחשכה הגדולה. אחד הדוברים בכינוס הראשון של יד ושם שנערך ביולי 1947 (במסגרת הקונגרס העולמי הראשון למדעי היהדות), ד"ר פרידבאום,[16] אמר: "לא נוכל לחיות בעולם שכולו חשוך, ולא נוכל לשקם עצמנו אם יהיה סביבנו עולם חשוך בלבד. ולכן עלינו להדגיש כל מעשה של אנושיות מצד אומות העולם".[17] מניעים נוספים לקידום קטגוריית הזיכרון של "חסידי אומות העולם" היו המסורת היהודית של הכרת הטוב והשאיפה הסוציאליסטית להביא לידי אחווה פרולטרית עולמית אשר אומנם לא באה לידי ביטוי, אך היא עדיין קיימת. (המקדם את הקמת יד ושם אשר גם העלה את סוגיית חסידי אומות העולם קודם לכן היה פעיל השומר הצעיר וקרן קימת לישראל מרדכי שנהבי).[18]

הבעייתיות ביצירת קטגוריה רשמית של "יהודים מצילים יהודים"

ואולם ייסוד קטגוריה רשמית של "יהודים מצילים יהודים" שמאפייניה מקבילים לקטגוריית "חסידי אומות העולם", בוודאי במועד מאוחר כל כך – שבעים וחמש שנים לאחר השואה - עלול לדעתי לעורר בעיות קשות, הרבה מעבר לבעיות הקיימות בקטגוריית "חסידי אומות העולם" (ויש בקטגוריה זו קשיים לא מעטים שהציבור הרחב אינו מודע להם). כך למשל חלק ממקרי ההצלה אינם צבועים בצבעי שחור ולבן, ונעשו בהם הכרעות שהועילו לאדם אחד והביאו להצלתו, אך הזיקו לאדם אחר. למשל היו מצבים שבהם אדם הוצא מרשימת גירוש בסיועו של יהודי אחר, אך בסופו של דבר גרם מעשה זה להכללתו של אדם אחר ברשימה שתחילה לא היה בה, משום שאת מכסת המשלוח היה צריך "למלא" (ראו הדוגמה שהבאתי בתחילת המאמר). עדות לקושי כזה נמצאת בקובץ המכתבים הראשונים לאחר השחרור שערכו רוברט רוזט ויעל נידם-אורבייטו ושפרסם בעת האחרונה יד ושם, במכתבו של מנחם פינקהוף מהולנד. בני הזוג מנחם ומרים פינקהוף היו פעילים ברשת הצלה בהולנד. במכתב בשנת 1945, לאחר השחרור, לחבר שעלה לארץ לפני המלחמה, תיאר מנחם פינקהוף את כל מה שעבר עליו בימי

הרב יהושע אייבשיץ (ארכיון יד ושם)

הכיבוש הנאצי. הוא כתב:

> **מה שהפך אותנו לכל כך קשוחים עוד בתקופת הפעילות הבלתי חוקית [היה]: הדאגה המתמדת והאחריות, ומשום שבשל פעולותינו הייתה לנו שליטה על חייהם של אנשים, ו[נצרכנו לעשות] סיווג [של] אנשים על פי סדרי עדיפויות, ביצוע ללא רחמים של מה שהחלטת לעשות מול עצמך ומול אחרים – [תכונות] אלו הוקשחו עוד פי שלושה, בכיוון האגואיסטי, במחנה. אך עשינו זאת.**

חלק מההחלטות העיקו עליו.[19] באופן אחר, לעיתים מעשה ההצלה עצמו היה כרוך בהתנהגות אכזרית של המציל. יהושע אייבשיץ העיד בעדות מרגשת כי יום אחד, כשהיה באושוויץ, הוא היה חולה ונאלץ לצאת לעבודה. הקאפו היהודי אמר לו: "אתה תצא", והוא השיב: "אינני יוצא". הקאפו הכה אותו "מכות רצח", על פי עדותו, כדי שייצא לעבודה, ולבסוף הוא אכן יצא. כשחזר בסוף היום לצריף, התברר שכל מי שנשאר בצריף נלקח להשמדה. אז הבין שהקאפו ידע מראש שעומדים לקחת את כל הנשארים ולרצוח אותם, אך הוא לא היה יכול להגיד לו זאת בגלוי; באכזריותו לכאורה הציל הקאפו את אייבשיץ. אייבשיץ סיים את עדותו כך: "אילולא הייתי פה כדי לספר לכם את הסיפור הזה, אזי הקאפו היה נזכר לדיראון – הוא עשה דבר שנראה נורא מהצד, אבל הוא עשה זאת כדי להציל אותי". כלומר מקרה כזה היה נשפט באופנים הפוכים על פי הימצאות העד או היעדרו.

דוגמה קיצונית אחרת למורכבות ההכרעה בנושא זה ניתן למצוא בפרשת פרידריך ויינרב (Friedrich Weinreb) בהולנד. בזמן השילוחים

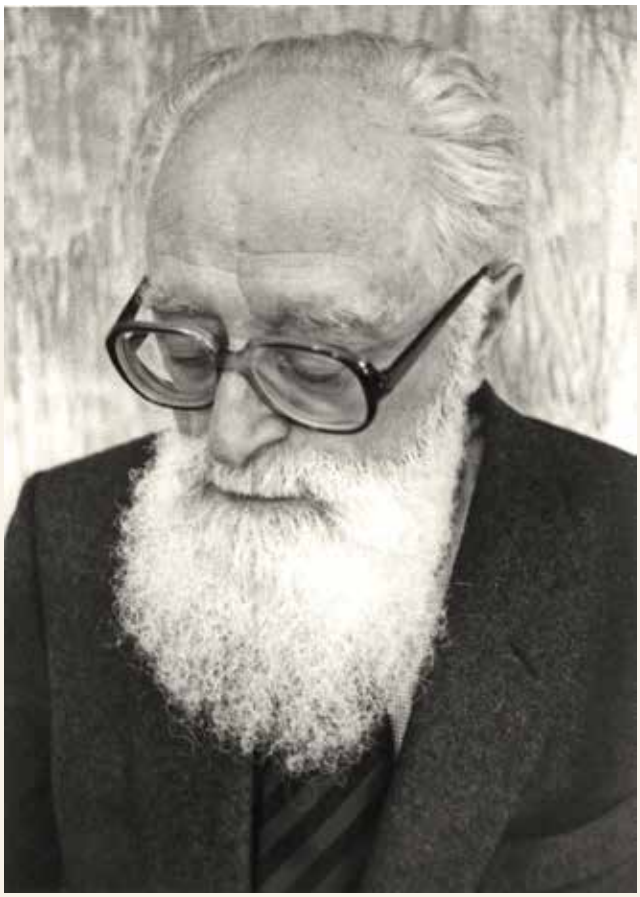

פרידריך ויינרב, באדיבות Friedrich Weinreb Stiftung

מהולנד היו מספר קטגוריות של אנשים אשר "עד להודעה חדשה" היו מוגנים משילוח. היו רשימות של עובדי היודסה ראט, של עובדי תעשיית היהלומים ועוד; בתקופה מסוימת היו יותר מעשר רשימות כאלה. ויינרב, יהודי שהשתייך לאגודת ישראל, המציא רשימה חדשה על דעת עצמו והתחיל לרשום בה אנשים ולהוציא אותם מהשילוחים. אנשים שילמו לו כדי להיכנס לרשימה, והוא ניהל גם בדיקות רפואיות כדי לתת למפעלו תדמית רשמית. ההיבט המפתיע הוא שאנשי האס-דה (שירות הביטחון של האס-אס) היו סבורים שעומד מאחוריו קצין מהצבא הגרמני בהולנד ששייך למתנגדים להיטלר. כדי למצוא ולחשוף את הקצין הזה, הם הניחו לוויינרב לפעול. עשרות אנשים נכנסו לרשימות שלו, והגרמנים לא שילחו את האנשים ברשימה שלו במשך זמן ניכר. משחלף זמן מה, הם דרשו מוויינרב לחשוף את הקצין שתומך בו, ויינרב שכר שחקן תיאטרון שיתחזה לקצין לצורך מפגש, ובמפגש השחקן נעצר והתרמית נתגלתה. ויינרב נעצר, אך כעת הפעילו עליו לחץ לגלות מקומות מסתור של יהודים. הוא לא עמד בלחץ וחשף מקומות מסתור. משמע, בתחילה הוא היה יהודי שמציל יהודים, ואחר כך נהפך ליהודי שמסגיר יהודים (אם כי תחת לחץ ואיומים). בפועל היו מי שניצלו בזכותו, כי עד שהתרמית התגלתה הם הצליחו למצוא לעצמם מסתור בטוח. ברבות הימים הייתה פרשה זו לשערורייה אדירה בהולנד: נוצרה סיעה של תומכי ויינרב וסיעה של מתנגדי ויינרב. ממשלת הולנד הורתה על הקמת ועדת חקירה, והמכון הממלכתי לחקר המלחמה ניהל את החקירה ופרסם את מסקנותיו. ויינרב נשפט בהיעדרו, והוצא נגדו צו מעצר. הוא לא היה יכול עוד להיכנס להולנד. לבסוף התיישב בשווייץ והקים שם חצר חסידית.[20]

בעיה נוספת הכרוכה ביצירת קטגוריה רשמית של "יהודים מצילים יהודים" היא התיקוף (פריודיזציה). מאיזה רגע בתולדות השואה אנחנו יכולים לראות בפעולה פעולת הצלה? האם אנו מחשיבים רק פעולה שהצליחה או גם יוזמה שנכשלה בסופו של דבר? הגישה הרווחת היא שניתן לדבר על הצלה רק בתקופת "הפתרון הסופי", דהיינו בשנים 1941-1945, שנות הרצח של יהודי אירופה בפועל, כשחיי היהודים היו נתונים בסכנת מוות ברורה. אך גישה זאת מתעלמת מהיבטים חשובים של תפיסת ההצלה במחשבת בני הדור. במאמרי על הגדרת המושג "הצלה"[21] אימצתי בפשטות את ההגדרה של מילון אבן שושן: "חילוץ מסכנה, ישועה ופליטה". הגדרה זו נראית על פניה פשוטה, אבל יש לומר שהמבקש להציל צריך לחוש באופן כלשהו שאכן יש סכנה ולהגדיר לעצמו מהי אותה סכנה ומה מידתה. ועוד: כיצד "מושיעים" או "מוצאים פליטה"? מבחינה זו למשל חילוץ הילדים היהודים מגרמניה, מאוסטריה ומצ'כיה בטרנספורטים של ילדים (הקינדרטרנספורט) בשנים 1938-1939 הוא בהחלט בגדר פעולת הצלה – הצלה מתנאים נוראים ומעתיד שחור, גם אם עדיין לא ממוות חד-משמעי. זה נכון עוד יותר אם מסתכלים לאחור מנקודת מבט בתר-שואתית, כשניתן לראות שהצלה "קטנה" זו שלפני ימי "הפתרון הסופי" הייתה בסופו של דבר הצלה "גדולה". באותן שנים מוקדמות חשו בהחלט סכנה: הייתה סכנה ברחובות ואף במקומות המגורים בגרמניה, והיו מבוגרים שכבר חוו על בשרם את מחנות הריכוז.[22] לפיכך הורגש הצורך להוציא את הילדים הללו מתחום השליטה הגרמני. די לחשוב על הקושי של ההורים שנאלצו להחליט

אם להשאיר את הילדים איתם או לוותר עליהם ולשולחם לעתיד לא ברור; הכרעתם ההורית הקשה לשלוח את הילדים נבעה בבירור מתחושת סכנה. יתרה מזאת, אלפי אנשים היו מוכנים לעשות זאת. במובן זה, פעולות ההצלה מתחילות כבר זמן רב לפני תחילת "הפתרון הסופי", ומרבית הפעולות הללו היו של ארגונים יהודיים ושל יהודים יחידים שהצילו יהודים.

עוד יש להתייחס לשלבים השונים שיש להבחין בהם בביצוע פעולת הצלה: עצם נקיטת היוזמה, אחר כך גיבוש האמצעים להצלחתה ואחר כך ביצועה. כמובן הניסיון להציל פירושו לא היה בהכרח הצלחת הפעולה; ואכן ניסיונות הצלה רבים לא צלחו. באשר לנקיטת היוזמה: היא נבעה מהאופן שבו נקראה מפת המציאות, הורגשה הסכנה ונבחנו אפשרויות ההיחלצות. דבר זה לא רק השתנה ממקום למקום אלא גם מאדם לאדם. מכיוון שהאדם היהודי הותקף, תהליך גיבוש ההבנה שיש לחלץ מסכנה היה תלוי במידע על הסכנה הרובצת לפתחו ובניתוחו של מידע זה לא רק על ידי מנהיגים כי אם גם על ידי כל יחיד ויחיד. אך יכולת ההבנה וניתוח המצב היו תלויים במידה רבה בחושים ובאינטואיציה שלא תמיד ולאו דווקא היו קשורים לעצם הימצאות המידע. לכך אביא שוב דוגמה מהולנד, ממשפחתי הקרובה. בדצמבר 2010 נתגלה מכתב שכתבה דודתי מאמסטרדם, ד"ר לני יעקבס-מלקמן, אשר נרצחה בהמשך באושוויץ (בינואר 1944). המכתב נכתב ב-19 באוקטובר 1942, חודשים אחדים לאחר תחילת הגירושים מהולנד למחנות ההשמדה. במכתבה היא כתבה: "הוחלט להשמיד את היהודים וזו תהיה טיפשות לחשוב שאת תהיי היחידה או אחת מהיחידים שיינצלו".[23] לעומת זאת קיים תיעוד של צוות מיוחד ביודסה ראט באמסטרדם שהוקם בסוף 1942 כדי לנתח גלויות שנשלחו ממגורשים הולנדים שהגיעו לאושוויץ בחודשים האחרונים של שנת 1942 (הם הוכרחו לכתוב את הגלויות בהגיעם למחנה, כדי להטעות). הכתוב בגלויות היה רגיל למדי, אבל חלק מהכותבים ניסו לרמוז על המתרחש במחנה באמצעות השחלת מילים מסוימות כגון "רעב" (בכתיב המייצג מבטא אשכנזי הולנדי - rongof), "מוות" (moves) וכדומה. חברי הצוות הזה של היודסה ראט קראו את הגלויות והסיקו מהן שכנראה, במקום הבלתי ידוע "אושוויץ", התנאים קשים מאוד, ואף יש מי שמתים, אבל בסך הכול המשולחים חיים שם במסגרת משפחתית. כלומר היו בידי הצוות פיסות מידע ורמזים ממוסמכים, אך הם לא הבינו דבר מהמתרחש בפועל, וזאת לעומת אנשים – במקרה הזה דודתי – שלא היה להם שום מידע ממשי אבל הם חשו באינטואיציה את המצב האמיתי. חשוב להדגיש עניין זה כשדנים ביוזמות ההצלה – הן הצלה עצמית הן הצלת מקורבים הן הצלת קבוצות גדולות יותר. ברור כי משקלם, חריפותם ופעולתם של המרכיבים הללו שנדרשו לצורך ניהול יוזמות הצלה היו שונים במקומות שונים ברחבי אירופה. אין המצב באיטליה בקיץ 1942 כמצב בפולין באותו הזמן וכמצב באיטליה שנה ורבע לאחר מכן, באוקטובר 1943; ליהודים בהונגריה הייתה תחושה – עד פלישת גרמניה למדינה ב-19 במרץ 1944 – שאפשר לחיות עם "האנטישמים שלנו", הם אינם גרועים כגרמנים, ו"אלינו לא תגיע הרעה".

סיכום

הכותרת "יהודים מצילים יהודים" כוללת אירועים מגוונים. המחקר והדיון הציבורי עסקו בהצלה זאת בשנים הראשונות שלאחר השואה. אופן התפתחות זיכרון השואה הציבורי משך בהדרגה תשומת לב רבה לקטגוריית הזיכרון "חסידי אומות העולם". הדרישה להעמיד כנגדה קטגוריה של "יהודים מצילים יהודים" יצאה משדה הזיכרון ולא נבעה מהזנחה בשדה המחקר. עם זאת ראוי וחשוב לעסוק בדרך הצלה זו כדי לעמוד על היבט אחד של הפעלנות של יהודים בתקופת השואה. אך כשעוסקים בנושא זה, יש להיזהר מפשטנות ומשיפוטיות ולשים לב לדינמיות של התהליכים, לתנאים השונים שהיו קיימים במקומות השונים וליכולת להבין את המצב – מצד אנשים מהשורה, מצד מנהיגים ומצד תנועות וארגונים.

* מאמר זה מבוסס על ההרצאה "לפדות משחת: אתגרי ההצלה העצמית של יהודים בשואה וייצוגם בהיסטוריוגרפיה", שנשאתי באירוע השקת הספר עלה אתי בגורלי (בעריכת אברהם מילגרם, ירושלים תשע"ה) בכ"ד באדר תשע"ה (15 במרץ 2015).

1 יוסף מכמן (מלקמן), **מעגלי חיים וזהות**, תל אביב תשס"ד, עמ' 30-32.

2 לני יחיל, "העמידה היהודית – אספקלריה לקיום היהודי לצורותיה הפעילות והסבילות בתקופת השואה", בתוך **העמידה היהודית בתקופת השואה**, ירושלים תש"ל, עמ' 27.

3 ראו על כך את דיונו של בעז כהן, **הדורות הבאים – איככה ידעו? לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלי**, ירושלים תשע"א, עמ' 131-145.

4 שם, עמ' 463-464.

5 ישעיה טרונק, **יודנראט: המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי**, ירושלים תשל"ט, עמ' 349-403. הספר ראה אור במקור באנגלית: Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occpation*, New York, 1972.

6 Isaiah Trunk, *Jewish Responses to Nazi Persecution*, New York, 1979

7 Lucien Steinberg, *Le Comité de défense des juifs en Belgique, 1942-1944*, Brussels, 1973; Maxime Steinberg, L'Etoile et le Fusil, t. III, vol. 1 et 2, La Traque des Juifs, 1942–1944, Brussels, 1987

8 רזיאל ממט, **באו מתוך הערפל**, תל אביב 1994; ענת גואטה, **הצבא היהודי בצרפת: קורותיה של מחתרת ציונית לוחמת**, תל אביב 2001; צילה הרשקו, **ההולכים בחושך יראו אור: הרזיסטנס היהודי בצרפת, שואה ותקומה – 1940–1949**, רעות-מודיעין 2018.

9 יגאל בנימין, **נאמנים לעצמם ולדרכם: המחתרת החלוצית בהולנד במלחמה ובשואה**, ירושלים תשנ"ח.

10 אביהו רונן, **הקרב על החיים: השומר הצעיר בהונגריה, 1944**, תל אביב 1994; דוד גור, **אחים להתנגדות ולהצלה: המחתרת של תנועות הנוער הציוניות בהונגריה בעת מלחמת העולם השנייה**, קיבוץ דליה תשס"ד.

11 נחמה טק, **משפחת אנשי היער**, ירושלים תשנ"ז.

12 על כך יש ספרות נרחבת, ומשא ומתן מסוים זה אף היה לאחר השואה לפרשה של מחלוקת והתנגחות בין אנטי-ציונים וציונים, בעיקר בשל טענותיו של הרב וייסמנדל כלפי נציגים ציונים בעולם החופשי כי נציגים אלו, ובראשם נתן שוואלב בשווייץ, לא התגייסו לספק את הכספים הנחוצים להצלחת המשא ומתן. ראו על כך (ועל משאים ומתנים נוספים) יהודה באואר, **יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים 1933–1945**, ירושלים 2001. על הרב וייסמנדל מנקודת מבטו ראו גם אברהם פוקס, **קראתי ואין עונה: זעקתו של רחמ"ד וייסמנדל בתקופת השואה**, ירושלים תשמ"ג. על קבוצת העבודה ראו גילה פטרן (עורכת), **תולדות השואה: סלובקיה**, ירושלים תשע"ו, עמ' 247-294.

13 Jan Grabowski, "Rescue for Money: Paid Helpers in Poland, 1939-1945", *Search and Research* 13, Jerusalem, 2008; בספר יש תקציר עברי.

14 Bob Moore, *Survivors*, Oxford, 2010

15 ראו על כך Dan Michman, "Introduction: Beyond 'Righteous Among the Nations' and 'Altruism': On Rescuers and Rescue Activities During the Shoah," in Dan Michman, ed., *Hiding, Sheltering, and Borrowing Identities: Avenues of Rescue During the Holocaust*, Jersualem, 2017, pp. 9-24.

16 במסמך חסר שמו הפרטי.

17 "we will not be able to live in a world which is entirely dark, and we shall not be able to rehabilitate ourselves if we will be surrounded only by a dark world. And therefore, we should emphasize all expressions of humaneness among the nations of the world", פרוטוקול הכינוס הראשון של יד ושם, הקונגרס העולמי הראשון למדעי היהדות, ארכיון יד ושם, AM 1/237, עמ' 100.

18 על התגבשות קטגוריית "חסידי אומות העולם" ראו קובי קבלק, "ההנצחה שלפני ההנצחה: יד ושם וחסידי אומות העולם, 1945-1963", **יד ושם – קובץ מחקרים** לט/1 (תשע"א), עמ' 141-170.

19 Menachem Pinkhof to Maurits, August 4, 1945, in Robert Rozett and Iael Nidam-Orvieto, *After So Much Pain and Anguish: First Letters After Liberation*, Jerusalem, 2016, p.184.

20 הספרות בהולנדית על ויינרב ופרשת ויינרב רחבה. בעברית ראו יוסף מכמן, הרטוך בים ודן מכמן, **פנקס הקהילות: הולאנד**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 109-112; יאיר שלג, "רשימות ויינרב: מי היה פרידריך ויינרב – רוקם הונאה גאונית להצלת יהודים בהולנד הכבושה, או מסגיר מסתתרים שפעל בשירות הנאצים? ואיך נהפך לאיש קבלה נערץ לאחר המלחמה", **הארץ**, 5 במאי 2005, https://www.haaretz.co.il/misc/1.1007975; ארכיון בית לוחמי הגטאות, "ויינרב, פרידריך: דו"ח על פעילותו של משתף פעולה יהודי עם הנאצים", https://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?book=58239&lang=heb&site=gfh.

21 דן מכמן, "לבירור המושג 'הצלה בתקופת השואה'," בתוך דן מכמן, **השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד**, תל אביב תשנ"ח, עמ' 125-146.

22 ראו למשל את תיאור אווירת הימים הללו בספרו של הנס רייכמן, **אזרח גרמני ויהודי נרדף**, ירושלים תשע"ח.

23 ראו מערכת הגפן, "שואה שלה", הגפן – מגזין המושבות, 12 באפריל 2012, http://gfn.co.il/inner.asp?page=23&item=3565; Michman, "Introduction: Beyond 'Righteous Among the Nations' and 'Altruism'", pp. 23-24.

פעילות ההצלה של חיים ישראל אייז בשווייץ[1]

חיים שלם

ההיסטוריון חיים שלם שחקר את פועלה של אגודת ישראל בתקופת השואה פותח במאמר זה צוהר לפעילות ההצלה באמצעות דרכונים מזויפים במקומות שונים באירופה בתקופת המלחמה. שלם מאיר את פועלו של שליח אגודת ישראל בשווייץ חיים ישראל אייז שיזם פרויקט הצלה נרחב של יהודים פולנים, עוד טרם תקופת השילוחים למחנות ההשמדה. אייז קיבל מיהודים מארץ ישראל וממדינות חופשיות מידע ותמונות על קרוביהם בפולין, הוציא באמצעותו דרכונים דרום-אמריקאיים בעזרת הקונסולים שפעלו בשווייץ ושלח אותם לבעליהם החדשים בגטאות פולין. הוא נפטר בסוף 1943, בעיצומה של פעילותו, אך בכמה מקרים נשאה פעילותו פרי גם לאחר פטירתו.

מקס ואליזבט יהושע מגרמניה זכו לקבל מחיים ישראל אייז (Eiss) צילום דרכון המאושר ע"י נוטריון. הדרכון היה חתום בידי הוגלי, הקונסול של פרגוואי בשווייץ, והוצא בברן ב- 18 בדצמבר 1942. האישור הנוטריוני נשלח להולנד לשם היגרה משפחת יהושע. חמישה חודשים לאחר שהחזיק בידו דרכון של פרגוואי נתפס מקס ונשלח יחד עם אשתו ושלושת ילדיהם (שגם הם היו רשומים בדרכון) למחנה וסטרברוק בהולנד. שבעה חודשים נוספים עברו והדרכון-הצילום עזר למשפחה להישלח למחנה ברגן-בלזן לאגף בו שהו מחזיקי דרכונים המיועדים להחלפה עם גרמנים. משפחת יהושע לא זכתה להיכלל בעסקת החליפין שהתבצעה בקיץ 1944, ברם, צילום הדרכון הצילם בכל זאת: בינואר 1945 הוצאו 301 מחזיקי דרכונים דרום-אמריקנים מברגן-בלזן בדרכם לשוויץ למטרת עסקת חילופין. קרוב לגבול השוויצרי הוצאו מהרכבת חלק מהאנשים – כולל משפחת יהושע

חיים ישראל אייז
(גנזך קידוש השם)

אף שתוקף דרכונם פג בדצמבר 1944 – הועברו למחנה ביבראך (Biberach) שבדרום גרמניה, שיועד לאסירים אזרחים ממוצא בריטי שהגיעו לשם מאיי התעלה (Channel Islands). משפחת יהושע שרדה עד שחרור המחנה על-ידי הצרפתים באפריל 1945.[2]

אייז נפטר בשלהי 1943, אבל פעולות ההצלה שעשה, עוד השפיעו אף לאחר מותו. מי היה חיים ישראל אייז ומה היה ההקשר לפעילותו זו? על כך נפרט להלן:

מתחילת המלחמה ועד פטירתו בשלהי שנת 1943 היה חיים ישראל אייז פעיל ההצלה של אגודת ישראל (להלן אגו"י) בשווייץ. אייז, יליד גליציה שחי בציריך, היה ציר בקונגרס הציוני הראשון ובנשיאות הוועידה הראשונה של תנועת 'המזרחי'. לימים עזב את התנועה הציונית ונמנה עם מקימיה של אגו"י ב-1912. כבר בשנות השלושים הוא החל לסייע ליהודים מגרמניה ומאוסטריה להגר מארצותיהם. משפרצה מלחמת העולם השנייה, הוא התעסק פחות ופחות בעסקיו הפרטיים והקדיש את עיקר זמנו – בהתנדבות – להצלת יהודים מן הגהנום הנאצי. קצב עבודתו היה נמרץ ביותר למרות גילו (כבן 65 שנה).

למרות שאף פעם לא יצא מינוי רשמי מטעם אגו"י לאייז, אגו"י בארץ ישראל והוועד הפועל העולמי שלה ראו בו את נציגם בשווייץ ושליח הצלה מטעמם.

אייז נעזר רבות ועבד בשיתוף פעולה עם יעקב גריפל שהיה נציג אגו"י בוועד ההצלה שפעל בקושטא-טורקיה.

שיתוף הפעולה של הנציגות הארצישראלית בג'נבה עם אייז

אחת הבעיות המרכזיות של אייז הייתה השתלבותו במסגרות ההצלה היישוביות בג'נבה. הוא מצא לו אפיקי פעולה עצמאיים, משום שהיה אינדיבידואליסט, מסור לעניין ומוכן לפעול בכל מצב.

אייז עשה מאמצים רבים כדי לבנות יחסי עבודה טובים עם נציגי הסוכנות היהודית. באופן כללי, הוא התרשם רע מחברי המשלחת 'לא מהצד הדתי, כי אם מהצד האנושי היהודי. הכול קר כאילו אין אלפי ישראל מובלים בכל רגע לטבח'.[3]

פעילות ההצלה המרכזית של אייז התמקדה במשלוח דרכונים ('דרכיות' כלשון רוב המקורות) ופרומסות.[4] בעניין זה הוא שיתף פעולה בצורה הדוקה עם אברהם זילברשיין, נציג הקונגרס היהודי העולמי בשווייץ, וקיבל את אישורה של הסוכנות היהודית. בפגישה בין נציגי אגו"י לבין חיים ברלס, ראש משלחת ההצלה היישובית בקושטא, הוחלט שאייז וזילברשיין יטפלו בהסדרת הדרכונים. הם הוסמכו לקבל החלטות ללא בקשת אישור מירושלים בגלל קשיי הדואר בין ז'נבה וירושלים.[5] אבל יחסיו של אייז עם זילברשיין לא סייעו לו להשתלב בקהיליית הנציגים בג'נבה. לא רק שלא שותף בענייני ההצלה, אלא שלטענתו, כספים רבים שנשלחו אליו מארץ ישראל באמצעות המשלחת בקושטא למימון פעולות ההצלה, לא התקבלו כלל. הוא היה משוכנע כי חלק מהכספים שנשלחו אליו להצלת החרדים עוכבו בכוונה.[6]

בעיות העברת הכספים אכזבו את אייז עד שנשבר והתפטר. ב- 3.10.1943 הודיע אייז לבנימין מינץ, חבר ועד ההצלה היישובי מטעם אגו"י, שאם לא תשתפר שיטת העברת הכספים אליו מצד כל הגורמים הוא ייאלץ להפסיק את העבודה. האיום לא היה מכוון נגד מינץ. מינץ והרב לוין, אף הוא חבר ועד ההצלה היישובי מטעם אגו"י, דנו על כך בפגישתם עם יצחק גרינבוים.[7] נראה, כי לאחר אותה פגישה, למד גרינבוים להוקיר את עבודתו של אייז, ונהג בו כבחבר משלחת ההצלה בשווייץ. הוא דרש 'לייסד ועד בשווייץ יחד עם אייז שהוא לא רק נציג אגו"י אלא פועל בהצלחה'.[8] אך הבעיות הכספיות לא נפתרו. אייז חזר והעלה את טענותיו, והודיע על התפטרותו למינץ ב-2.11.1943:

הגע בעצמך. עוד לפני כשני חודשים קיבלתי טלגרמה מאת מר גריפל, ששולחים לי שבע מאות לא"י בעד הצלת משפחות[...]וגם מר ליכטהיים אמר לי שקיבל הוראה לתת לי את הסכום. ובכן מיהרתי במקום סכנת נפשות, ושלחתי סכום של שבעת אלפים פראנק מכיסי, כי אמרתי בלבי הן אקבל על בטח את הסכום בעוד איזה ימים[...] כעת מגיע לי על חשבון ההצלה יותר משמונת אלפים פראנקים ואיך אפוא אוכל לעבוד? באם הייתי ממתין על הכסף[...]כי אז מי יודע אם ניצולו המשפחות האלה[...]טילגרפתי אתמול לגריפל שמפסיק הנני כל עבודתי כי לא אוכל לעבוד בתנאים כאלה, וגם הכסף שהוצאתי נצרך לי[...]שלקחתי מבית מסחרי, וכעת בימי הסיזון [לקראת עונת המכירות] נצרך לי הסכום.[9]

אייז קבל בפני לוין כי אין לו די כספים למימון המסמכים. פרומסה אחת עלתה חמישים פרנקים שוויצריים (פר"ש), אולם כדי לממן דרכון אחד נדרשו לו (לפעמים) 1,500 פר"ש. לאגו"י בלונדון הוא כתב כי 'זה עתה קיבלתי מכתב מהרב [שמשון] שטוקהאמר [איש אגו"י ומאחרוני הרבנים בווארשה] להצילו, מה אעשה? אנא אוכל לקבל כסף?'.[10]

יוסף קלארמן (שליח הצ"ח בקושטא) ששמע מגריפל על כוונת אייז להתפטר, הודיע על כך מיד למינץ, וביקשו לטפל בעניין, ושלח באמצעותו אזהרה לסוכנות היהודית בירושלים: 'לא אצא ידי חובתי אם לא אביע רגשי תודה והכרה של כל חבריי היושבים אתי ביחד בוועד ההצלה המאוחד בירושלים, על פעולת כבודו בשטח ההצלה, אם תגרמו לכך שהוא, מר אייז, יפסיק ח"ו את פעולתו, הרי את נפשות אחינו האומללים אתם קובעים[...] תזכרו: לאו הרבה אייזים איכא בשוקא השוויצרי'. באותו נוסח ניסה קלארמן לשכנע גם את אייז עצמו, אולם אייז נפטר לפני שהמכתב הגיע אליו.[11]

פעילות ההצלה של אייז בשנים 1943-1942

הצלת יהודים מפולין על-ידי דרכונים של מדינות נייטראליות הייתה דרך קשה ביותר וניתן היה לסייע באמצעותה רק למעטים. אייז פעל בדרך זו של 'הצלה קטנה' עוד לפני שהיו ידיעות ברורות על ההרג ההמוני בפולין, והמשיך בכך אחרי קבלתן.

האישור הנוטריוני של הדרכון של משפחת יהושע (באדיבות משפחת יהושע)

יעקב גריפל (גנזך קידוש השם)

ב-25.8.1942 כתב לאגו"י בארץ כי 'זה כמה שבועות לא מגיע מכתב מפולין. זעקת אבותינו קורעות שמים, אומרים שבווארשה נהרגו כמאה אלף יהודים'.[12] מתברר שהמספר של 100,000 הרוגים, תאם לדיווח של יצחק שטרנבוך במברקו ליעקב רוזנהיים (נשיא אגו"י העולמית) מ-3.9.1942. אייז בחר להגביר את קצב עבודתו ואת דבקותו במשלוח דרכונים ופרומסות.

אייז היה הפעיל המרכזי בהעברת מכתבים ודרכונים. פעילות ההצלה בעזרת ה'פרומסות' והדרכונים הייתה מורכבת ומסובכת, ותמציתה תוארה על ידי גריפל באחד ממכתביו למינץ ולרב לוין: מינץ ריכז בידיו אלפי בקשות של תושבי הארץ ושל יהודים חרדים ואנשי אגו"י שמסרו בידיו שמות של קרובי משפחה שנותרו בפולין ואת כתובותיהם. הבקשות והשמות הללו הועברו לאייז באמצעות גריפל. ברגע שאייז קיבל את השמות והכתובות, שלח להם מכתבים (פרומסות) של קונסוליות זרות. לבעל מכתב כזה היה סיכוי לקבל דרכון בהמשך. במקרים מסוימים שימש המכתב הוכחה לחסותה של מדינה זרה על מחזיק המכתב, ובעזרתו ניתן היה לפעמים לעכב את הגירוש, או לחילופין לגרום לשילוחו של מחזיק המכתב למחנה ויטל שבצרפת או למחנה אחר שלא היה מחנה השמדה.

התשובות שקיבל אייז מפולין היו בדרך כלל מעטות ונדירות. את השמות והכתובות של האנשים שהגיבו על מכתביו של אייז הוא העביר חזרה לקושטא, ומשם הם הועברו לירושלים. מינץ פעל לקבל צילומים (עדכניים עד כמה שאפשר) של המועמדים להצלה מפולין מאת קרוביהם בארץ, וכן פעל לקבל כספים שאותם היה צריך לשלוח לאייז כדי לממן תשלומים לקונסוליות, למתווכים ולדוורים שטיפלו בהנפקת הדרכונים ובמסירתם. תהליך זה נמשך חודשים רבים, ולווה בקשיים שונים ומשונים. פעמים רבות נשלחו הדרכונים לאנשים שבינתיים נספו או הועברו למקום לא נודע. הדרכונים הושגו מהקונסולים של פראגוואי, הונדוראס, פרו, האיטי, בוליביה וצ'ילי, ובדרך כלל שולם עבורם כסף רב. הגרמנים היו מוכנים להכיר בפרומסות ובדרכונים במשך זמן מה, משום שבארצות שהנפיקו אותם חיו גרמנים שאותם ביקש הרייך 'להביא הביתה' (Heim ins Reich) בדרך של חליפין.

ד"ר שאול ויינגורט (גנזך קידוש השם)

צוות העוזרים והשותפים של אייז

הליך ההצלה בעזרת דרכונים חייב עבודת צוות וסיוע מגורמים שונים: א. צוות עוזרים כללי; ב. עזרה קונסולרית להנפקת הדרכונים; ג. משלוח הדרכונים והעברתם לתעודתם. לצדו של אייז פעלו בעניין זה ארבעה עוזרים ושותפים: ד"ר שאול ויינגורט, רב ותלמיד חכם צעיר ונמרץ שנולד בפולין וקיבל את חינוכו התורני והמדעי בגרמניה. הוא הגיע לשווייץ כפליט ערב המלחמה ונשא לאשה את בתו של הרב אליהו בוצ'קו ממונטרי (Montreux), שהיה איש אגו"י ופעיל בעצמו בהגשת סיוע לפליטים היהודים. עו"ד מאיר (מתיו) מילר, נשיא אגו"י בצרפת, שברח לשווייץ ושהה שם כפליט, פעל לצדו של אייז, בעיקר בעניין הדרכונים. ועוד עבדו עמו ד"ר שלמה אהרמן, פעיל מרכזי של אגו"י בגרמניה לפני המלחמה וחבר הוועד הפועל העולמי של אגו"י, שברח לצרפת ומשם הגיע כפליט לשווייץ ושימש כמזכיר אגו"י בציריך, ושמעיה בינדר, יהודי שוויצרי חסיד בעלז.

העזרה הקונסולרית לאייז בהשגת הדרכונים

אייז היה חייב לסנן את אלפי הפניות לעזרה ולהצלה שקיבל. ראשית, הוא היה מוגבל בתקציב להכנת ה'פרומסות' והדרכונים. שנית, בקשות רבות לא נמצאו ראויות להמשך טיפול בגלל סיבות שונות, כמו היעדר פרטים, כתובות, תמונות ועוד. המכתבים הועברו באמצעות קונסולים של מדינות דרום אמריקאיות. במכתביו לקושטא ולארץ ישראל, לגריפל ולמינץ, לא חשף אייז ולו פעם אחת, מי הם אותם הגורמים שעזרו לו, ואלו קונסליות נתנו לו מכתבים או דרכונים. הוא היה זהיר מאוד. אולם בסיוע חומר ארכיוני אנו יכולים להאיר יותר את פעולותיהם של כמה מהדיפלומטים שהיו מעורבים בעזרה זו:

א. ד"ר יחיאל (יוליוס) קוהל (J. Kühl), שרת בקונסוליה הפולנית בברן והיה ממונה על תיק הפליטים היהודים. קוהל נולד בסאנוק אשר בפולין והגיע לשווייץ כנער לשם ריפוי. קוהל סיים את לימודיו התיכוניים בשווייץ, למד כלכלה באוניברסיטה וסיים את הדיסרטציה שלו על אודות קשרי המסחר בין פולין לבין שווייץ. עבודתו זכתה להתייחסות חיובית בעיתונות השוויצרית ובזכותה התקבל לעבודה בקונסוליה הפולנית בברן.[13] הוא עזר לאייז (ולשטרנבוך) בהשגת ה'מכתבים' והדרכונים

ובהעברתם ליעדיהם. קוהל פעל בתיאום עם שני דיפלומטים ששרתו בברן; עם השגריר הפולני אלכסנדר לאדוס (Lados) שהרשה להשתמש בדואר הקונסולארי שלו להעברת הדרכונים והמכתבים, וקונסול הכבוד של פארגוואי בברן רודולף הוגלי (Rudolf Hügly), שפעל רבות בשיתוף עם קוהל ולאדוס כדי להנפיק דרכונים של מדינתו ליהודי פולין. בפעולותיו אלה סיכן קוהל את משרתו, ולקראת סוף 1943 לא היה בטוח אם יוכל להמשיך בתפקידו כממונה על הפליטים, אולם, למרות זאת לא הפסיק את עזרתו. אייז כתב כי קוהל עזר לו הרבה וביקש להביע לו תודה באמצעות ממשלת פולין הגולה בלונדון.

ב-1943 ניהלה המשטרה השוויצרית חקירה מקיפה נגד כמה קונסולים, ובעיקר נגד הקונסול הוגלי ונגד ד"ר קוהל, שפעלו בברן והנפיקו דרכונים ליהודים, בעיקר ממזרח אירופה. במסגרת חקירה זו נחקרו גם כל פעילי ההצלה היהודים שפעלו בשוויץ ובתוכם: אייז, ויינגורט, הרב בוצ'קו וזילברשיין. לפי דוחות המשטרה על כמות החומר שהוחרמה אצל פעילים אלה, ובדיקת החומרים עצמם (תמונות של מבקשי דרכונים, מכתבים שלהם לפעילים, התכתבות עם הקונסולים וכו') עולה בבירור כי אייז היה הפעיל הפורה מכולם. המשטרה החרימה לאייז בין השאר כ- 300 מאות תמונות פספורט של יהודים אשר ביקשו ממנו להמציא עבורם דרכונים. נוסף לקונסולים האלה נעזר אייז בעוד שני קונסולים בכירים בקונסוליה הפולנית בברן: סטפן רינביץ וקונסטנטין רוקיצקי (Stphan Ryniewicz, Konstantn Rokick).[14]

ב. ג'ורג' מאנדל מאנטלו – נצר למשפחת רבנים שנולד בטרנסילבניה וחי בבוקרשט, שם הפך לאיש עסקים. בשנות השלושים התיידד עם הקונסול ג'וזה קסטלאנוס (José Castellanos) מסאן סלבדור ועזר לו לרכוש סחורות במחיר נוח עבור סאן סלבדור. ב-1939 גמל קסטלאנוס לידידו, ומינה אותו לקונסול כבוד של מדינתו בצ'כסלובקיה, ביוגוסלביה וברומניה. בינואר 1942 החזיק מאנטלו דרכון של סאן סלבדור. הוא ברח מיוגוסלביה והגיע לשווייץ באוגוסט 1942, שם חיזק את מעמדו הקונסולרי כשהתמנה לנספח של שגרירות סאן סלבדור. בתוקף תפקידו הוא עזר לאייז בהנפקת תעודות אזרחות. מאנטלו שילם מכספו חלק מההוצאות של הנפקת המסמכים השונים. מאנטלו נחקר במשטרה על פעילותו זו רק במאי 1944. חלק מהתעודות זויפו על ידי מילר וג'ן בוללה שהיה מתורגמן רשמי של קנטון ג'נבה והופעל אף הוא בהתנדבות על ידי מילר ומאנטלו. ממשלת סאן סלבדור הכירה בחלק מן המסמכים שהונפקו בעזרת מאנטלו. יהודים רבים ניצלו בזכות אותם מסמכים.

משלוח הדרכונים והקשיים בהעברתם לנמענים

חלק מהמכתבים ומהדרכונים נשלחו לנמעניהם בארצות הכבושות באמצעות הקונסוליות, וחלק נשלחו על ידי אייז ועוזריו שהסתייעו בשליחים. אייז לא רצה לשלוח מכתבים רבים מדי בדואר הקונסולארי, כדי לא לעורר חשדות. ככל שחלף הזמן וגירושי היהודים מפולין גברו, או כשהתברר לאייז שהגירושים מאזור מסוים כבר בוצעו, הוא הגביל את משלוח המכתבים רק למקומות שהיה סיכוי לקבל מהם תשובות, או למקומות שמהם הפנו אליו בקשה ישירה למכתבים, אלא שקשריו נותקו לפעמים בבת אחת. במכתב לגריפל כתב אייז: 'לפני שני חודשים קיבלתי מכתבים תכופים מווארשה, באכניא [Bochnia], קראקא וסטאניסלב, נפסק לפתע הקשר ושליחת המכתבים [מצידם]'. במקרים כאלה הפסיק אייז את משלוח הדרכונים. חודשיים לאחר המקרה הנזכר שלח אייז תאור מפורט של המצב החדש ושל הקשיים שהתגלו בווארשה: 'כי גם לפני הפרעות של חודש האביב [מרד הגטו בפסח] הייתה האפשרות רק לכתוב על כתובת איזו יהודי[...]וכעת אחרי הפרעות, הן לא נשאר יהודי בווארשה מבלעדי המסתתרים'.[15] גם במקרה זה הפסיק את המשלוח, משום שלא היה בו עוד טעם.

חששות נוספים הינחו את עבודתו של אייז. פעמים חשב לבקש מקונסול של מדינה מסוימת שיפנה ישירות לשלטונות הכיבוש בפולין כדי להתעניין אם הגיע המכתב לתעודתו. אולם אייז חשש כי 'באופן זה משלחים חיש מהר את האיש שעליו ואליו נכתב המכתב'. הוא השתדל לא לשאול ולא להתעניין אצל מכותביו בפולין בעניין גורלם של אחרים. לעיתים נכתבו הדברים ברמזים, כמו 'מעירו של [הרב] זמבה [וארשה][...]לא נשאר שמה אף יהודי'. אייז הבין כי 'השונאים מעתיקים כל הטלגרמות, ועלינו להיזהר מאוד לבל נעיר את אוזן שונאינו'.

כשגברו הקשיים והסיכונים באיתורם של יהודים במקומות מסוימים, היה צורך להעביר

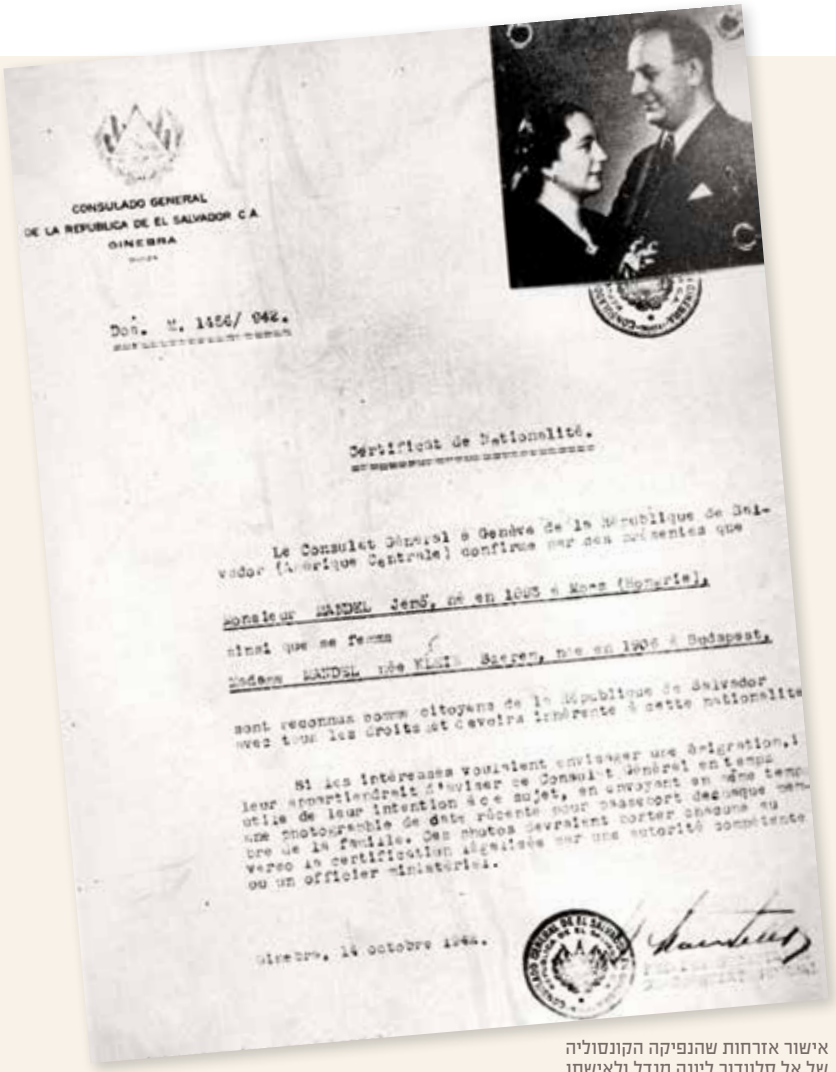

CONSULADO GENERAL
DE LA REPUBLICA DE EL SALVADOR C.A.
GINEBRA

Doñ. N. 1456/ 942.

Certificat de Nationalité.

Le Consulat Général à Genève de la République de Salvador (Amérique Centrale) confirme par des présentes que

Monsieur HANDEL Jenö, né en 1905 à Nove (Hongrie),

ainsi que sa femme

Madame HANDEL née Klára Sagren, née en 1906 à Budapest,

sont reconnus comme citoyens de la République de Salvador avec tous les droits et devoirs inhérents à cette nationalité.

Si des intéressés voulaient envoyer une délégation, il leur appartiendrait d'aviser ce Consulat Général en temps utile de leur intention à ce sujet, en envoyant en même temps une photographie de date récente pour passeport de chaque membre de la famille. Des photos devraient porter chacune au verso la certification légalisée par une autorité compétente ou un officier ministériel.

Genève, 14 octobre 1944.

אישור אזרחות שהנפיקה הקונסוליה של אל סלוודור ליונה מנדל ולאישתו (גנזך קידוש השם)

את הדרכונים לנמענים באמצעות שליח מיוחד. גיוס השליחים היה קשה, ואייז נאלץ להיעזר גם בגרמנים תאבי בצע, כמו שתיאר במכתבו ששלח באמצע ספטמבר 1943: 'נזדמן לי אחד מגדולי השונאים [גרמני] וחושב הנני שתעלה בידי לשלחו לבקר בהמקומות[...]רוצה סכום גדול בעד נסיעתו, אתאמץ אם יסכים לסך של אלפיים פר"ש'.[16] לאחר כמה שבועות, דיווח אייז כי עדיין לא השיג את הסכמתו של השליח וכי ברצונו לוודא לגבי 'הצינור החדש [שליח] עד כמה מימיו זכים', אולם גם משברר זאת ושלחו ליעדו, התמהמה השליח לחזור, ואייז חיפש אלטרנטיבה אחרת: 'בעניין הדרכיות היה לי צינור חדש אבל כנראה ייסתם, ויש תקווה לצינור חדש מקרוב בא. באם [י]היו הכספים מוכנים פה כי אז יש האפשרות להשתמש בכל מקרה'.[17]

ניסיונות הצלה של רבני אגו"י ומנהיגיה בפולין על ידי אייז וחבריו

פעילותם של אייז וגריפל חרגה מן הדאגה לחוג המוגבל של אנשי אגו"י וקרוביהם, ולצד פעולה למען רבנים ומנהיגים הם פעלו גם להצלת אנשים פשוטים בלי לדעת מהי השתייכותם המפלגתית. באחד ממכתביו למינץ כתב גריפל כי 'אנו מטפלים לא רק באנשי תנועתנו'. מכתבים רבים של לדר וקלארמן לאייז מעידים על מגמה זו אצל אייז. באחד ממכתביו פנה לדר לאייז והודיעו כי 'אני מליט לזה תמונות ופרטים על שתי משפחות לשץ ופאלעווסקי ואבקש את כבודו לטפל בהם כפי המקובל אצל אדוני'. קלארמן פנה לאייז ובקשו לפעול למען גב' שנעק (שבעלה ד"ר שנעק גר בירושלים) אשר נמצאה בלבוב. קלארמן סיים את בקשתו וציין כי 'לא אצא ידי חובתי, אם לא אביע לאדוני את רגשי תודה והכרה של כל חברי היושבים אתי בוועד ההצלה המאוחד בירושלים, על פעולת כבודו בשטח ההצלה'.[18] אייז זכה לדברי שבח מפעילי הצלה אלה משום שעסק לא רק בהצלת מקורבים ורבנים. באחד המכתבים שכתב סמוך למותו הציג אייז בפני לדר את ה'אני מאמין' שלו בנושא ההצלה:

יוכל אפוא להמציא לי את הרשימה כלומר את כל הרשימה, כי למרות שאני נחשב להקנאים הקיצונים של אגו"י, במה דברים אמורים – במלחמת דברים[...]אבל חס וחלילה במקום סכנת נפשות, במקום שעלינו להציל נפש יהודי הנני מגנה בכל עוז כל הפליה בין בני אברהם יצחק ויעקב.[19]

קלארמן תאר במכתב למינץ את פעלו של אייז: 'האיש מסור בכל מאודו ונפשו למפעל ההצלה ועזרה. כל דבר הוא מסדר בזריזות ובדיקנות'. לדר איחל לאייז כי 'יוסיף ויצליח לעשות טוב לבני עמנו'.[20]

אייז שמר על קשר דואר רצוף עם וארשה מתחילת המלחמה עד המרד היהודי בגטו באפריל 1943. מאות פנו אליו בבקשות סיוע לקבלת דרכונים של מדינות זרות. הגל העיקרי של ההתכתביות התנהל מאז תום שילוחם של רוב יהודי הגטו לטרבלינקה (21.9.1942), ולאחר פעולת המחתרת ב-18.1.1943. איש הקשר המרכזי של אייז בווארשה היה הלל זיידמן, פעיל אגו"י, אשר ניהל את הארכיון של קהילת וארשה. בתוקף תפקידו הייתה לזיידמן רשות מעבר אל מחוץ לתחומי הגטו כדי לסדר עניינים של היודנראט ב'משרד האזרחי' הגרמני ששכן בחלק 'הארי' של העיר. ראשי היודנראט הטילו עליו ליצור קשר מכתבים מחתרתי עם זילברשיין ואייז בג'נבה ובצירים לצורך השגת דרכונים.[21]

עבודתם של אייז וזיידמן בעניין הדרכונים נשאה פרי לכאורה. ב-12.2.1943 טילגרף אייז לרב לוין, ובישר לו כי 'המשפחות דלהלן יכולות לנסוע לפרגוואי: הרבנים משה פרידמן, מנחם זמבה, זישא פרידמן, אורליאן, פרידנזון, לייב לנדוי, אברהם אלטר מפאביאניץ. אני צריך לשלם בעד כל משפחה 1500 פר"ש'.[22] רבנים אלה היו אנשי אגו"י ומראשי היהדות החרדית בפולין. מינץ הבריק ללדר בקושטא וביקש להודיע לאייז 'שהכסף ישנו ובהזדמנות ראשונה הוא ישולח אליך'.[23] הכסף אכן הגיע לאייז, הדרכונים נשלחו והכול ציפו להצלתם הממשית של הרבנים. בכך לכאורה הסתיים חלקו של אייז, ברם, הוא המשיך לעקוב אחר גורלם.

פעילי אגו"י לא ידעו מה עלה בגורלם של הרבנים הללו. אייז ניסה לקבל מידע על הרבנים ועל אחרים שקיבלו דרכונים, ולדעת מה עלה בגורלם. אייז שמח לבשר גם בשורות טובות כאשר אלו הגיעו אליו במכתבי ניצולים שונים. באוגוסט 1943 הרגיש, למשל, שיש שכר כלשהו לעמלו וכתב לגריפל בהסתמכו על מכתב שקיבל מוויטל: 'לעומת זאת, נעים לי להודיעך שהגולים מהגטו הוורשאי מתחילים לכתוב'. ברם, רובם ככולם של רבני ומנהיגי אגו"י לא ניצלו. אדגים זאת בהקשר לניסיונות ההצלה של הרב זמבה. בפברואר 1943 קיבל מינץ מברק מאייז שבו דיווח על דרכונים שנשלחו לרב זמבה ולאחרים. הדיווחים מאייז הותירו ערפל רב.[24] כשהגיעו בסוף אוגוסט 1943 השמועות הראשונות על מותו של הרב זמבה, חש מינץ לשאול את גריפל וקלארמן 'האם זה נכון שהגאון זמבה איננו?', אך כנראה הבין שהידיעה נכונה; שכן, בהמשך לא שאל עליו עוד.[25]

שלושה חודשים לפני מותו כשהוא בשיא פעילות ההצלה שלו, אייז שלח מסר למינץ, ומינץ שיבצו במאמר מערכת ב'הדרך' (בלי להזכיר את שמו של אייז):

אותו עסקן מארץ נייטראלית [...]עומד על המשמר יום יום[...]אינו עוזב את משמרתו אינו מתעייף[...]ולפיכך הוא עוגן הצלה בשביל הרבה מחברינו וידידינו היקרים שהיו כבר בידי התליין הנאצי, והוא הצילם, והוא מאותת לנו: ישנן עוד אפשרויות להצלה.[26]

מתוך החומר הרב שבידינו מתברר עד כמה היה אייז איש ישר. באחד המקרים כתב על דרכון שהיה מיועד לאדם

קרוב מאוד ממשפחתי ושילמתי לו מכיסי 3000 פר"ש כי לא רציתי לעשות ניסיון על חשבון קופת הצדקה[...]מסרתי לו רשימה קטנה של אנשים[...]גם את בנו של גרינבוים[...]ועל בטח כאשר יצליח דרכו אוכל להתודע על כל אלה הנמצאים בתוך אותו מחנה.[27]

עם מותו של אייז אבד פעיל ההצלה החשוב ביותר של אגו"י, ואחד מפעילי ההצלה המרכזיים בכלל. אף כי במבחן התוצאות יתכן שהצלחתו של אייז לא הייתה מרשימה, אולם במבחן המאמץ, הכוונות והרצינות אין ספק כי אלה היו מרשימים.

דינה פורת סוברת בצדק כי קשה לאמוד כמה אנשים הצילו הדרכונים המזויפים והניירות השונים, וכמה מהם שרדו את כל המלחמה.[28] עם זאת, ראוי להצביע על כמה נתונים: המספר הכולל של דרכונים שהוצאו על ידי פעילי ההצלה השונים אינו ידוע, וההערכות נעות בין 5,000 ל-10,000. על פי דו"ח שכתב ד"ר גוסטב קולמן, סגן נשיא הצלב האדום הבינלאומי, בפברואר 1944, הוצאו בשווייץ בלבד 4,000 דרכונים כאלה.[29] גם ליכטהיים כתב במאי 1944 על כמה אלפים של אנשים המחזיקים בדרכונים ונמצאים במחנות שונים.[30] בשווייץ פעלו בעיקר שלשה אנשים (או גופים) שעסקו במשלוח הדרכונים: אייז, משפחת שטרנבוך וזילברשיין, ואני מעריך כי הם שלחו כ-3,000 דרכונים. ממסמכי אייז (שנפטר כשלושה חודשים לפני פרסום דו"ח קולמן) אפשר להעריך כי הוא שלח מאות רבות של דרכונים או פרומסות, אך קשה מאוד להעריך כמה אנשים ניצלו בזכותם. באחד ממכתביו האחרונים כתב אייז לגריפל כי 'עד היום ניצלו 135 יהודים ממזרח גליציה לרומניה'.[31] אנו יודעים על כ- 3,000 דרכונים שנשלחו על ידי פעילי ההצלה השונים לאנשים בברגן בלזן, שם הוקם מחנה של מועמדים לחליפין, אבל 1,800 מהם גורשו לאושוויץ כבר באוקטובר 1943.

גם אייז עצמו לא ידע בדיוק מי קיבל את הדרכון או את המכתב. כן לא ידע מה עלה בגורלם של אלה שקיבלו את המסמכים הנ"ל. חלק מבעלי הדרכונים שאייז שלח ניצלו לאחר פטירתו (משפחת יהושע לעיל), אולם על כך אין תיעוד מסודר. אייז נפטר בעיצומה של מערכת ההצלה, ומובן כי אין בעיזבונו סיכומים של כמות הדרכונים ששלח, או של סכומי הכספים שהוציא

בנימין מינץ (באדיבות משפחת מינץ)

הרב מנחם זמבה (גנזך קידוש השם)

לשם כך. בידינו יש אינדיקטור חשוב: משטרת שוויץ החרימה אצל אייז במאי 1943 כ-300 תמונות של מועמדים להצלה וכתובות רבות של מועמדים נוספים להצלה מהמדינות הכבושות.[32] למרות זאת, המשיך אייז בפעולותיו וכפי שראינו, במהלך החודשים יוני-נובמבר 1943, עד שנפטר, פעל בכל עצמתו והמשיך בניסיונות הצלה.

מצאתי לנכון לסיים את מאמרי במילים שנכתבו לאייז על-ידי אליהו מאזור, חבר הוועד הפועל של אגו"י, לאחר שאייז גילה את אחיו ואחותו של מאזור ושלח להם דרכונים:

[הנך] מתיר אסורים ואולי הרבה יותר מזה: מחיה מתים. הזמן והמסיבות גרמו לכך שישנם אנשים שראוי להם התואר שכרגיל מקלסים בו את ה' יתברך... זה הקרן אור היחידי באפלה הנוראה שעלטה את העולם היהודי, ובטח מעשיו ייכתבו בספר הזכויות לעולם ועד.[33]

1 מבוסס על מאמרי וספרי העוסקים בנושא: "תזכרו, לאו הרבה אייזים איכא בשוקא השווייצרי": פעולות העזרה וההצלה של איש אגו"י בשווייץ, חיים ישראל אייז, עד 1943", **קובץ יד ושם**, לג (תשס"ה), עמ' 279-304; הנ"ל, **עת לעשות להצלת ישראל: אגו"י בארץ ישראל לנוכח השואה 1942–1945**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים 2007.

2 אני מודה להנרי יהושע מניו-יורק על המסמכים והמידע שהמציא לי. ראו: ריאיון עם אליזבט יהושע, 9 במארס 1989, איו"ש, 5882/03 (ראיינה – טניה דגני).

3 אייז לגודמן, 18.7.1943, ארכיון פרטי חיים ישראל אייז (להלן: אחי"א), תיק 65; אייז למינץ, 30.7.1943, ארכיון פרטי בנימין מינץ (להלן: אב"מ).

4 Promesa הוא מכתב קונסולרי המאשר כי מחזיק המכתב הינו בעל אזרחות המדינה.

5 ראו, פרוטוקול הפגישה בין לוין ומינץ לבין גרינבוים וברלס, 19.10.1943, ארכיון אגו"י העולמית (להלן: אי"ע), תיק 11/ ו'; פרוטוקול ועד ההצלה, 25.10.1943, אצ"מ, תיק S26-1237.

6 אייז לאליעזר לדר (חבר משלחת ההצלה בקושטא), 5.1943 [אין תאריך המדויק], ארכיון אגו"י אמריקה (להלן: איא"מ), תיק גריפל אייז.

7 פרוטוקול הפגישה בין לוין ומינץ לבין גרינבוים, 19.10.1943, אי"ע, תיק 11/ו'.

8 פרוטוקול ועד ההצלה, 25.10.1943, אצ"מ, תיק S26-1237.

9 אייז למינץ, 2.11.1943, אב"מ.

10 אייז לקלארמן, 2.11.1943 , אחי"א, תיק 36; אייז ללוין, 12.2.1943, איא"מ מכתבי אייז-גריפל, תיק A53; אייז לאגו"י בלונדון, 29.3.1943 , אחי"א, תיק 65.

11 קלארמן למינץ, 9.11.1943, אצ"מ, תיק L22-54.

12 אייז לאגו"י בארץ ישראל, 25.8.1942, אחי"א, תיק 65.

13 J. Kühl, *Memoirs*, 1988, 2-23. קוהל הוציא חוברת פרטית משפחתית זו לזכרה של אמו. אין מקום הוצאה.

14 פרוטוקול חקירת אייז על ידי המשטרה ב-13.5.1943 הארכיון הפדראלי השוויצרי [להלן: אפ"ש], E4320 (B) 1990\260, Bd. 237.

15 אייז לגריפל, 5.7.1943, אחי"א, תיק 65.

16 אייז ללדר, 23.7.43 ו-14.9.43, אחי"א, תיקים 67 ו-75.

17 אייז ללדר, 14.9.1943, אחי"א תיק 75 ; אייז לגריפל, 14.10.1943, שם, תיק 36 ; אייז לקלארמן, 11.11.1943, שם.

18 לדר לאייז, 30.8.1943, איא"מ תיק 53 A; קלארמן לאייז, 19.8.1943, שם;

19 אייז לגריפל, 26.10.1943, שם.

20 קלארמן למינץ, 9.11.1943, אב"מ; בדר לאייז, 20.5.1943, איא"מ תיק 53 A.

21 ראו, ה' זיידמן, **יומן גיטו ורשה**, ת"א 1946, עמ' 113-115.

22 אייז ללוין, 12.2.43, איא"מ, תיק A53.

23 מינץ ללדר, 14.2.1943, אב"מ.

24 אייז לגריפל, 13.8.1943, איא"מ, תיק A53; כנ"ל, 2.8.1943. אב"מ.

25 מינץ לגריפל ולקלארמן, 14.9.1943, אב"מ.

26 מינץ, 'ישנן אפשרויות להצלה', **הדרך**, 5.8.1943.

27 אייז ללדר, 26.10.1943 , איא"מ, תיק A53; אייז לגריפל, 26.10.1943, אב"מ.

28 דינה פורת, **הנהגה במילכוד: היישוב היהודי נוכח השואה**, תל-אביב 1987, עמ' 255.

29 על דו"ח קולמן ראו: ברלס, **הצלה בימי השואה**, ת"א תשל"ה, עמ' 154-155.

30 ליכטהיים לגרינבוים, 1.5.44, אצ"מ, M20-1281

31 אייז לגריפל, 26.10.1943, אב"מ.

32 ראו: פרוטוקול חקירת אייז, 13.5.1943, אפ"ש, תיק E4320 (B) 1990\260, Bd. 237.

33 מאזור לאייז, 26.8.43, איאמ"ר, A53, תיק אייז-גריפל.

פעולות ההצלה של הרזיסטנס היהודי בצרפת

במלחמת העולם השנייה: 1940-1944

צילה הרשקו

צילה הרשקו שחקרה את הרזיסטנס היהודי בצרפת בתקופת המלחמה מציגה במאמר זה את פעולות ההצלה של רשתות ההתנגדות היהודיות שנמשכו לאורך כל תקופת הכיבוש הנאצי בצרפת. פעולות אלו נעשו בכמה ערוצים - הסתרה, זיוף תעודות, מעבר גבולות ועוד - ודרשו יוזמה, תושייה והקרבה עצמית. הרשקו בוחנת את הגורמים ואת הנסיבות שאפשרו לפעול ולהציל יהודים ואת מידת הצלחתן של הפעולות האלה.

פעולות ההצלה של הרזיסטנס היהודי בצרפת במלחמת העולם השנייה הן פרק מיוחד בתולדות השואה מכיוון שהן היו פעולות מאורגנות ומקיפות שנמשכו לאורך כל תקופת הכיבוש מיוני 1940.[1] המאמר פותח ברקע קצר על שואת יהודי צרפת ומציג את התארגנותן של תשע רשתות ההצלה היהודיות בצרפת ואת פעולותיהן המגוונות: סיוע לעצורים, הברחתם ממחנות המעצר ומציאת מקומות מחבוא בשבילם, הקמת קבוצות גרילה בערי צרפת המרכזיות וקבוצות "מאקי" בהרים בדרום צרפת, העברת כספים למימון צורכי המחתרת, הנפקת תעודות מזויפות והעברת שיירות לשווייץ ולספרד.

רקע: השואה בצרפת[2]

הגרמנים החלו במתקפה על צרפת ב-10 במאי 1940 ובתוך חודש הגיעו לשערי פריז. ב-22 ביוני 1940 נחתם הסכם שביתת הנשק, וצרפת חולקה לשני אזורים: האזור הצפוני היה תחת שלטון ישיר של הגרמנים, והאזור הדרומי, החופשי לכאורה, היה בראשות המרשל פיליפ פטן, ומרכזו בעיר וישי. קו הגבול עבר מבורדו במערב לז'נווה במזרח. רק קומץ קטן של צרפתים נענה לקריאתו של שארל דה גול ממקום גלותו בלונדון להתנגד לגרמנים. תנועת ההתנגדות בצרפת החלה לצבור תמיכה בציבור הצרפתי בהדרגה בעקבות אירועים כגון הכיבוש הגרמני של האזור הדרומי

רובר גמזון, ראש תנועת הצופים היהודים
(ארכיון יד ושם)

בנובמבר 1942, חוק הגיוס של הצעירים בצרפת לעבודות כפייה מחוץ לצרפת בספטמבר 1942 ותבוסות הגרמנים בצפון אפריקה בנובמבר 1942 ובסטלינגרד בפברואר 1943. תנועת ההתנגדות הצרפתית חרתה על דגלה את שחרור הטריטוריה הצרפתית בעתיד רחוק יותר ולא נתנה מענה לצורך להציל בדחיפות את היהודים.

זמן קצר לאחר הכיבוש החלו הגרמנים במדיניות הגזרות והרדיפות. בספטמבר 1940 נערכו מעצרים המוניים של יהודים. תחילה נעצרו יהודים חסרי אזרחות, ובהמשך גם בעלי אזרחות צרפתית. העצורים נשלחו למחנות מעצר כגון דרנסי וקמפיין, ובמרץ 1942 החלו הגרמנים בגירוש יהודים למחנה ההשמדה אושוויץ. ביולי 1942 ביצעו הגרמנים, בסיוע שוטרים צרפתים, את גל מעצרים הידוע לשמצה שבמהלכו כ-12,000 יהודים, לרבות נשים וטף, רוכזו בתנאים קשים בוול ד'איב (איצטדיון החורף), הועברו לדרנסי ומשם לאושוויץ. באזור

איצטדיון החורף (ארכיון יד ושם)

הדרומי פרסמו שלטונות וישי ב-3 באוקטובר 1940 את "חוק היהודים" המגדיר "מיהו יהודי" וקובע גזרות להוצאת היהודים מהשירות הציבורי ולהדרתם מהמקצועות החופשיים. שלטונות וישי גירשו את היהודים הזרים למחנות מעצר בדרום צרפת כגון גור (Gurs), ריוורסלט (Riversaltes) ורסבדו (Récébédou), שבהם סבלו העצורים מרעב ומתנאי תברואה קשים שגרמו לתחלואה המונית ולמוות. שלטונות וישי הקימו ארגונים שיועדו להרחיב את הגזרות האנטישמיות ולפקח על החלתן. במרץ 1941 הוקמה "הנציבות הכללית לענייני יהודים", ובנובמבר 1941 הוקם "האיחוד הכללי של יהודי צרפת" (אוז'יף, UGIF). עם הכיבוש הגרמני של האזור הדרומי בנובמבר 1942 ועם כיבוש האזור האיטלקי בספטמבר 1943, היו כל יהודי צרפת תחת שלטון גרמני ישיר ונהפכו יעד לציד אדם נרחב ולגירוש למחנות ההשמדה במזרח. על פי ההערכות, ערב הכיבוש היו בצרפת כ-300,000 יהודים ועוד כ-30,000 פליטים מהארצות שכבשו הנאצים. מספר הקורבנות של "הפתרון הסופי" בצרפת הגיע ל-76,000 איש, כרבע מיהודי צרפת. האסון היה עלול להיות כבד יותר לולא ההתארגנות של יהודים בצרפת להצלה במסגרות גלויות ומחתרתיות.

מחנה גירס, אסירים מאחורי גדר תיל (ארכיון יד ושם)

התארגנות רשתות ההצלה [3]

במרכז פעילות ההצלה היו כתשע רשתות התנגדות אוטונומיות אשר שיתפו פעולה ביניהן בפעילויות ההצלה השונות, ולעיתים קרובות חברים ברשת אחת פעלו גם במסגרת רשת אחרת. מסוף שנת 1942 התאחדו הרשתות בהדרגה לארגון גג, "הארגון היהודי למאבק" (OJC - Organisation Juive de Combat), שבתחילה כלל את "הצבא היהודי", "הצופים היהודיים" ו"תנועת הנוער הציונית". בהמשך הצטרפו רשתות נוספות: אוז"ה-גארל, "הוועד של רחוב אמלו", "הרבנים של המחנות", "שירות אנדרה", "רשת מרסל" של מוסה עבאדי ו"הקבוצה ההולנדית". לאחר השחרור הוכר "הארגון היהודי למאבק" ארגון לוחם בנאצים, וחבריו קיבלו עיטורי מלחמה. קשה לקבוע את מספרם המדויק של החברים והחברות בארגון מכיוון שפעולות הארגון היו מחתרתיות, אך ניתן לקבוע שהיה מדובר במאות רבות.

כבר ביוני 1940 הקימו ציונים רוויזיוניסטים, דויד ואריאן-רג'ין קנוט ואברהם ואוג'יני פולונסקי, את הגרעין הראשון של תנועת ההתנגדות היהודית בצרפת "היד החזקה". שני הזוגות וחבריהם במחתרת החלו לפעול בדחיפות לסיוע לעצורים ולהברחתם ממחנות המעצר בסביבת טולוז. בינואר 1942 התאחד ארגון "היד החזקה" עם קבוצת מחתרת סוציאליסטית ציונית בטולוז בראשות לוסיין לובלין. הם הקימו את ארגון "הצבא היהודי" (AJ - Armée Juive) אשר חרת על דגלו את ההצלה, את ההתנגדות הצבאית לנאצים, את הפעילות הציונית ואת ההשתלבות במאבק להקמת מדינה יהודית לאחר שתובס גרמניה הנאצית. הארגון גיבש תוכנית פעולה, שיטות לגיוס חברים, טקס שבועה למגויסים ומבנה ביזורי. המפקדה שהקים ריכזה את הפעולות המגוונות, לרבות הקמת קבוצות הגרילה "כוחות חופשיים" (Corps Franc) בערי צרפת המרכזיות וקבוצות "מאקי" בהרים בדרום צרפת (Maquis, קבוצות הגרילה הצרפתיות שנקראו כך על שם העשבייה באזור). "הצבא היהודי" שם דגש במגוון רחב של פעולות הצלה בצד ההכשרה הצבאית שניתנה גם לחברי רשתות אחרות. לעיתים היו הפעולות הצבאיות חלק מפעולות ההצלה. לדוגמה, חברי קבוצת הגרילה של "הצבא היהודי" בניצה פגעו בקבוצת "רוסים לבנים" והתנקשו בחייו

רג'ין קנוט
(ארכיון יד ושם)

של מפקדם סרג' מוג'ארוב על שהלשינו וגרמו ללכידתם של אלפי יהודים בידי הגסטפו. התוצאה הייתה שמספר המעצרים של היהודים בניצה פחת ב-80%.[4] ב-1942 "הצבא היהודי" גיבש הסכם עם ההסתדרות הציונית שסלל את הדרך לקבלת תקציבים לפעולות המחתרתיות ובהמשך להסכמים עם "הצופים היהודיים" ו"תנועת הנוער הציונית".

ארגון "הצופים היהודיים של צרפת" (EIF - Eclaireurs Israélites de France) הוקם ב-1923 ביוזמת רובר גמזון ("קסטור"). הארגון הקים בדרום צרפת חוות חקלאיות לנוער כגון מואסק (Moissac), לוטרק (Lautrec) וטלויר (Taluyers), וניתנה לו הדרכה מקצועית תוך הדגשת ערכי היהדות. בחוות הוחבאו בני נוער, ילדי מהגרים חסרי תעודות זהות. בדמויות המרכזיות בארגון היו גם פרדריק (שמעון) המל ("שאמו"), איזק פוג'טץ', לאו כהן, סמי קליין ושאטה ובולי סימון.[5] וישי הכיר בכך שהארגון משרת את האידיאל של "השיבה אל הקרקע", ולכן הארגון קיבל תקציבים של "האיחוד הכללי של יהודי צרפת". עם התחזקות הרדיפות בעקבות הכיבוש של האזור הדרומי בנובמבר 1942, הקימה הנהגת "הצופים היהודיים" ארגון מחתרתי ששמו "השישית" (La Sixième, המחלקה השישית של אוז'יף), וחבריו החביאו ילדים ומבוגרים, סיפקו

סמי קליין
(ארכיון יד ושם)

לאו גלזר
(ארכיון יד ושם)

תעודות מזויפות והבריחו ילדים ומבוגרים לשווייץ. במרץ 1944 הוחלט לפרק את החוות החקלאיות מחשש למעצרים, וחניכים רבים הצטרפו לקבוצות "מאקי" של הארגון או לשיירות לספרד.

"**תנועת הנוער הציוני**" (MJS - Mouvement de Jeunesse Sioniste) הוקמה במונפליה במאי 1942 ביוזמת ג'וזף פישר, סימון לוויט ואוטו ג'ינייבסקי ("טוטו", לימים ד"ר איתן גינת). בתנועה היו חברים כל הזרמים האידאולוגיים הציוניים, והיא חרתה על דגלה את ההצלה המחתרתית של היהודים. חבריה היו פעילים בעיקר בזיוף תעודות, בהעברת שיירות לשווייץ ובפעילות חינוכית ציונית. חברים בארגון קיבלו גם הכשרה צבאית מ"הצבא היהודי". בעת המעצרים ההמוניים באזור הדרומי באוגוסט 1942, הקימה התנועה עם "השישית" את "השירות הסוציאלי של הצעירים" להברחת ילדים מהמחנות ולהסתרתם. בינואר 1943 הקימה "תנועת הנוער הציוני" את הרשת "חינוך גופני", אשר חבריה שיכנו צעירים במקומות מחבוא וסיפקו להם תעודות מזויפות.

"**ארגון סיוע לילדים**" **אוז"ה** (OSE - Œuvre de Secours aux Enfants) נוסד ב-1912 בסנט פטרסבורג והעביר את מטהו לפריז ב-1933. הארגון התמחה בשירותי סעד ורפואה לילדים, לרבות ילדים פליטים שנשלחו לצרפת ללא הוריהם. לאחר הכיבוש הוציא הארגון ילדים ממחנות המעצר, שיכן אותם במעונות שלו בדרום צרפת ודאג לבריאותם ולהשכלתם. בספטמבר 1943, כאשר גדלה הסכנה לילדים, הקימו ג'ורג' גארל וד"ר ג'וזף וייל את הרשת המחתרתית אוז"ה-גארל (OSE–Garel - Oeuvre de Secours aux Enfants) אשר העבירה ילדים מבתי אוז"ה למקומות מחבוא. העברת הילדים הופקדה בידי קבוצה של מלוות ועובדות סוציאליות, והן גם ביקרו את הילדים באופן סדיר והביאו עבורם כספים ותלושי מזון. הרשת אוז"ה-גארל הייתה מעורבת בהעברת ילדים לשווייץ ולספרד. אנדריאה סלומון, האחראית על העובדות הסוציאליות, תיאמה בין פעולות אוז"ה הגלויות לפעולות רשת גארל המחתרתיות.[6]

"**ועד רחוב אמלו**" (Comité de la rue Amelot) הוקם ב-15 ביוני 1940 בדירתו של ליאו גלזר (Léo Glaeser) ברחוב אמלו בפריז ביוזמתם של קבוצת פעילים מהפדרציה של הארגונים היהודיים. הם בחרו בדוד רפופורט למזכיר הכללי והקימו מרכז רפואי וקנטינות עממיות. במסגרת הוועד פעלו גם חברי "השומר הצעיר" בראשות הנרי בולבקו, וכן אנשי אוז"ה, אורט, בונדיסטים ובהמשך גם קומוניסטים. בספטמבר 1940 החליט הוועד שלא להירשם אצל שלטונות הכיבוש הגרמניים והחל לפעול במחתרת כדי לסייע לעצורים במחנות המעצר, להבריחם מהמחנות ולציידם בתעודות מזויפות. עם גל המעצרים ב"וול ד'איב" הקים

הוועד בתי ילדים שהוריהם נעצרו. לאחר מעצרם של בולבקו בנובמבר 1942 ורפפורט ביוני 1943 וגירושם לאושוויץ, פחתה מאוד פעילותו של הוועד.

ארגון ההצלה "הרבנים של המחנות" הוקם ביוזמת הרבנים רנה קפל, קצין לשעבר בצבא הצרפתי וחבר "הצבא היהודי",[7] הנרי שילי ורנה הירשלר. הפעילות שהתנהלה בעיקר באזור הדרומי החלה באביב 1942, כאשר שלטונות וישי הסכימו למינויו של הרב הירשלר לרב הראשי של המחנות כדי שיספק לעצורים שירותי דת. רבני המחנות יזמו גם פעולות מחתרתיות של הברחת אנשים ממחנות המעצר וציודם בתעודות מזויפות. באזור הצפוני לא היה שירות של רבני מחנות. הרב אלי בלוק ממץ מילא את התפקיד באזור הכיבוש הצפוני ביוזמתו עד שנעצר ונשלח עם כל בני משפחתו למחנה ההשמדה אושוויץ.

הרשת "שירות אנדרה" הוקמה בסתיו 1942 במארסיי ביוזמתו של ג'וזף באס. הרשת התרכזה בהצלה ובהחבאה של משפחות יהודים ובעיקר של ילדים בדרום צרפת. באס מימן בתחילה את פעולות ההצלה בכספים שקיבל ממשרד הפטנטים שלו בפריז ובהמשך קיבל הקצבות מהג'וינט באמצעות מוריס ברנר. באס ודניס סיקיירסקי המשיכו בפעולות ההצלה של ילדים ומשפחות גם לאחר המעצרים ההמוניים במארסיי בסוף 1943. הם יצרו קשרים עם אנשי כנסייה באזור שמבון-סור-ליניון והבריחו לשם ילדים ומבוגרים. באס הקים שם בסוף חורף 1944 קבוצת "מאקי". הקבוצה שיתפה פעולה עם "הצבא היהודי", וחבריה השתתפו בקרבות לשחרור צרפת.

לה שמבון סור ליניון (ארכיון יד ושם)

"רשת מרסל" של מוסה עבאדי ואודט רוזנסטוק עבאדי החלה לפעול בספטמבר 1943 כשהגרמנים כבשו את האזור האיטלקי. עבאדי היה איש תיאטרון יהודי ממוצא סורי שהבישוף של ניצה מונסניור פול רמון הזמין כדי ללמד היגוי את תלמידי הסמינר התאולוגי שלו. הבישוף צייד אותו בתעודה של מפקח על החינוך הקתולי, והיא אפשרה לו לסייר במחוז ולהציל יהודים. עבאדי קיבל עזרה כספית ממוריס ברנר, איש הג'וינט בצרפת. הוא גייס עובדים סוציאליים והנפיק תעודות מזויפות במקום עבודתו, ובאמצעותן הצליח להציל יותר מחמש מאות ילדים.[8]

"הקבוצה ההולנדית"[9] הייתה מחתרת ציונית של חברי "החלוץ" בהולנד שמצאה מקומות מחבוא ליהודים, גם לפליטים רבים מגרמניה ומאוסטריה. בראש הקבוצה עמד יואכים סימון ("שושו"), והוא הסתייע ביופ וסטרוויל, ראש מחתרת הולנדית. סימון נפגש בטולוז עם חברי "הצבא היהודי" כדי להכין תוכנית להעברת חברי הקבוצה לשווייץ. הוא נתפס בידי הגרמנים בינואר 1943 והתאבד בבית הסוהר. את הקשר עם חברי "הצבא היהודי" המשיך קורט רלינג'ר ("נאנו"), חבר "הקבוצה ההולנדית". חברי הקבוצה הצליחו להגיע לדרום צרפת באמצעות תעודות מזויפות של אנשי גסטפו שהשיגו במחנה העבודה בעיר לה-רושל. הם הנפיקו תעודות מזויפות גם ל"צבא היהודי" ולרשתות ההצלה האחרות.

זיוף תעודות [10]

זיוף תעודות היה למכשיר החיוני והיעיל ביותר של כל הרשתות בהצלת יהודים בצרפת בכל סוגי הפעולות המחתרתיות. זיוף תעודות החל כבר בתחילת הכיבוש הנאצי, כאשר מנהיגים כפולונסקי וקנוט הבינו את סכנת הרישום של היהודים. הנפקת התעודות נועדה לתת פתרון ליהודים שהוברחו ממחנות המעצר למקומות מחבוא ולחסרי אזרחות צרפתית, ודחיפותה נבעה מהחובה לשאת תעודות זהות וממשטר הקיצוב שהתנה קבלת מצרכים בתלושים שהנפיקו השלטונות. מעבדות לזיוף תעודות זהות ומסמכים אחרים הוקמו במקומות שונים בשיתוף פעולה בין רשתות ההצלה. בהתחלה היה הזיוף חובבני ונעשה בשטיפת פרטים מזהים באקונומיקה או בחמצן ובייצור חותמות מזויפות. היו שני סוגים של תעודות מזויפות: תעודות "ביפ", ללא התאמה לרשומות, שהיה ניתן לגלות בקלות שהן מזויפות, ותעודות משוכללות יותר, "סינטז", שהיו מבוססות על שמות אמיתיים ברשומות, לרבות שמות של אנשים שנפטרו. דרך נוספת הייתה שימוש בשמות מתוך רשומות ברשויות מקומיות שנשרפו בהפצצות. אנשים בעלי מבטא זר קיבלו תעודות מזויפות של מהגרים לא יהודיים שהתאזרחו. איתן גינת ("טוטו") הנהיג שיטה של הנפקת "תעודות מזויפות אמיתיות" שהיו מבוססות על רישומים כוזבים בשיתוף פעולה עם הרשויות המקומיות.

הוא ניהל את הפעילות החשאית מהמעבדה באוניברסיטת גרנובל שבה כתב את עבודת הדוקטורט שלו בכימיה.

בביתם של "טוטו" ורעייתו לילי בססן באזור גרנובל עבדו בכל לילה כעשרה חברי "תנועת הנוער הציוני" בהנפקת תעודות מזויפות ובשליחתן לכל רחבי צרפת. הם נדרשו לפעילות מאומצת ודחופה כאשר בספטמבר 1943 כבשו הגרמנים את האזור האיטלקי, הבטוח למדי, ועשרות אלפי יהודים, בעיקר בניצה, נהפכו טרף לציד אדם של הגסטפו.

גם "הצבא היהודי" הפעיל מסוף 1942 בערים מרכזיות בצרפת שירות הנפקה של תעודות מזויפות, זייף אלפי תעודות והציל בכך אלפי אנשים.[11] בניצה הוקמה מעבדה לתעודות מזויפות. המעבדה עברה ממקום למקום, ורק שלושת חברי "הצבא היהודי" סרג' קרוואסר, פייר מושניק ושרלוט סורקין ידעו את מיקומה. אנשי קשר ונשות קשר של שירות התעודות המזויפות הביאו לתיבת דואר גדולה בבניין מסוים מעטפות, ובהן הפרטים הנחוצים להנפקת התעודה. שרלוט סורקין הביאה את המעטפות למעבדה והחזירה אותן לתיבת הדואר עם התעודות המזויפות, ומשם אנשי הקשר ונשות הקשר לקחו אותן ליעדן.

מלאכת זיוף התעודות הייתה מסוכנת משום שהייתה כרוכה בפגישות עם אנשים רבים, ובהם עובדי עיריות, שלא תמיד היה ניתן לברר מראש את נכונותם לעזור. הסכנה הייתה רבה בעיקר בעת שאנשי הקשר ונשות הקשר עברו דרך הביקורות השגרתיות של הגרמנים או הצרפתים עם התעודות המיועדות לחלוקה. כמו כן הנאצים השקיעו מאמצים רבים לסכל את הפעילות הזאת, ורבים שילמו על כך בחייהם. כך לדוגמה ג'אק וינטרוב, חבר ב"תנועת הנוער הציוני" וב"צבא היהודי", נתפס בסוף ספטמבר 1943 בניצה עם מסמכים מזויפים וכסף רב. הגסטפו תפס את מרק האגנו, מפקד "השישית", ואת מזכירתו אדית פולוור ב-18 בפברואר 1944. האגנו נורה, ואדית נספתה באושוויץ. דוד דונוף, שעבד בשביל "שירות אנדרה", "השישית" ואוז"ה, נתפס ביוני 1944 בליון, והנאצים רצחו אותו.

היו אנשי קשר שניצלו בזכות מזל, תושייה וקור רוח בעת העברת התעודות המזויפות. פול ג'ינייבסקי ("וידאל"), נער תיכון בן שבע עשרה, נעצר בידי שוטרים צרפתיים כשנשא תעודות מזויפות מוסתרות בספר לימוד. הוא טען שהוא בא לעירייה לבקש העתק של תעודת לידה בשביל חבר. בקור רוח הוא הניח את הספר בגלוי על השולחן, והשוטרים ערכו חיפוש על גופו אך לא בספר. גם חברי "הקבוצה ההולנדית" עסקו כזכור בהנפקת תעודות מזויפות של אנשי גסטפו וסייעו להעביר לצרפת כמאה מחברי הקבוצה. הם גם סיפקו תעודות מזויפות לחברי השיירות של "הצבא היהודי" לספרד ולרשתות אחרות.

חברי הרזיסטנס היהודים סייעו גם לחברי רזיסטנס לא יהודים. מוריס לוונברג ("קאשו"), חבר "הצבא היהודי", התמנה ב-1944 לראש השירות לתעודות מזויפות של התנועה לשחרור לאומי בפריז, תנועת הרזיסטנס הצרפתית. הגרמנים תפסו אותו ביולי 1944, עינו ורצחו אותו.

חברי הרזיסטנס היהודי זכו, במקרים רבים, לסיוע ולשיתוף פעולה של אנשי כנסייה בהנפקת תעודות מזויפות. ארנסט אפנצלר, חבר "תנועת הנוער הציוני" ו"הצבא היהודי", נתפס באוקטובר 1943 ודבק בגרסתו שהוא נוצרי ששמו ארנסט לה-בושה. הוא שוחרר ממחנה דרנסי לאחר שחבריו בניצה הצליחו להשיג לו מסמכים מזויפים המעידים שהוא, הוריו והורי הוריו הוטבלו בכנסייה.

אומנם הפעילות של זיוף המסמכים הייתה כרוכה בסכנות רבות, אך נראה שזו הייתה הפעילות היעילה ביותר במאבק להצלת יהודים. לפעילות הזיוף נדרשו תכנון ולוגיסטיקה, והיא הצליחה בזכות התושייה, האומץ וההקרבה של חברי הרזיסטנס היהודי בצרפת ובזכות שיתוף הפעולה בין הרשתות.

הצלה דרך שווייץ

שווייץ נהפכה ליעד לחצייה בלתי חוקית של הגבול מכיוון שיש לה גבול ארוך עם צרפת. במקומות אחדים, כמו ז'נווה ובזל, הגבול הוא חלק מאזור עירוני רצוף ונוח לחצייה. "הצבא היהודי" החליט להקים שירות חשאי של מעבר הגבול לשווייץ כבר בסוף 1942 והעמיד את ארנסט למבר בראשו. ארנסט ורעייתו אן-מארי למבר פעלו ממרכז "הצבא היהודי" בליון והיו מופקדים גם על העברת כספים משווייץ וחלוקתם למימון צורכיה של המחתרת. את הכספים שלח משווייץ מרק

יארבלום, ראש הפדרציה של יהודי צרפת וראש התנועה הציונית בצרפת. בטי קנוט הבריחה את יארבלום לשווייץ במרץ 1943 מכיוון שהגסטפו עמד לעוצרו. ארנסט למבר נרצח בידי הגרמנים במאי 1944.

שירות המעבר לשווייץ התמקד בעיקר בהצלת ילדים והיה כרוך בתכנון לוגיסטי ובשיתוף פעולה בין הרשתות כגון אוז"ה-גארל, "תנועת הנוער הציוני", "השישית" ו"הצבא היהודי". הפעולות היו כרוכות בסכנות רבות בשל הפיקוח והשמירה הקפדניים על הגבול. נוסף על כך שלטונות שווייץ הקשו בתחילה על המעבר של יהודים לארצם ואף הסגירו יהודים שנתפסו בעת חציית הגבול למשמרות הצרפתיים או הגרמניים. יארבלום הצליח להגיע להסכם עם שלטונות שווייץ שלא יגרשו ילדים מתחת לגיל שש עשרה ויקבלו גם את הוריהם הנלווים אליהם.

המעבר החשאי של הגבול נעשה בעיקר דרך אנמאס, עיר גבול בצרפת שהיא המשך עירוני רצוף של ז'נווה. הילדים הובאו לעיר בערב, נחו מעט במקום מסתור ויצאו לדרכם דרך בית עלמין נוצרי באנמאס. ג'ורג' לואנג'ה הופקד מטעם רשת אוז"ה-גארל על הברחת ילדים לשווייץ מספטמבר 1943 והקים ארגון להברחה לשווייץ עם ג'אן דפו, ראש העיר של אנמאס. גם טוני גרין, חבר "תנועת הנוער הציוני" ו"הצבא היהודי", היה מהראשונים שעסקו בהעברת שיירות לשווייץ. עימו התארגנה קבוצה של "מבריחי הגבול לשווייץ", ובהם לוסיין רובל, רולון אפשטיין, בלה וינדלינג מיכאלי, מילה רסין, פרנסואה מוריס מיידנברג וששה רסין, אחותם של מילה ועמנואל רסין.

בתחילה הועברו לשווייץ בדחיפות ילדים מאזור סן ז'רווה (Saint-Gervais) וניצה שהיו מלכודת מוות לאלפי היהודים במקום. מבצע העברת הילדים היה כרוך בקשיים רבים: שעות רבות של הליכה ברגל בהרים, תוך ניסיון לעקוף את שומרי הגבול. ילדים רבים היו בני שלוש וארבע שנים שההורים הפקידו בלב כבד בידי הארגון כדי להצילם. לפעמים היו בשיירות אימהות עם תינוקות. העברת הילדים לגבול והברחתם היו מורכבות, שכן היה צריך לשכן את הילדים, לדאוג להם לכרטיסי מזון, תעודות מזויפות וכדומה. מאפריל 1943 עד יוני 1944 עברו כ-1,600 ילדים

מילה רסין
(ארכיון יד ושם)

את הגבול עם שווייץ, אך מעבר הגבול לשווייץ תבע גם קורבנות. סיפורן של מילה רסין ומריאן קון ממחיש את הסיכון.

מילה רסין עמדה בראש קבוצת "תנועת הנוער הציוני" בסן ז'רווה ובמז'ב (Megève) שהיו אז תחת הכיבוש האיטלקי והגישה סיוע למאות משפחות. בספטמבר 1943 היא הצטרפה לשירות הברחת הילדים לשווייץ בעקבות פנייתו של טוני גרין אליה. ב-21 באוקטובר 1943 יצאו מילה רסין ורולון אפשטיין ברכבת עם קבוצה של כשלושים ילדים מניצה לאנסי לאחר לילה ללא שינה. טוני גרין הציע להעביר את הקבוצה הזאת כדי שרסין ואפשטיין יוכלו לנוח ויעבירו קבוצה אחרת של ילדים שחיכתה זה יומיים למעבר לשווייץ דרך אנמאס. טוני גרין וששה רסין הצליחו להעביר באותו לילה את השיירה שזה עתה הגיעה. השיירה של רסין ואפשטיין נלכדה כמה שעות אחרי כן בידי הגרמנים. רסין, אפשטיין וילדי השיירה הועברו לבית הסוהר של אנמאס. רסין ואפשטיין עונו באכזריות אך לא חשפו את שולחיהם והכחישו שהם יהודים. רסין סירבה להצעת חברים לשחרר אותה מבית הכלא באנמאס בשל החשש לחיי הילדים שנתפסו עימה. רסין ואפשטיין הועברו לבית הסוהר של מונטלוק בליון ואחר כך למחנה ראוונסברוק. אפשטיין שרד, ואילו רסין התנדבה לעבור למחנה מאוטהאוזן כדי להחליף חברות חולות ונהרגה בהפצצות של בעלות הברית ב-30 במרץ 1945 על המחנה ערב שחרורו.

מריאן קון
(ארכיון יד ושם)

לאחר תפיסת השיירה של רסין ואפשטיין ולאחר שנשלח גרין לפריז, הועברה פעילות הברחת הילדים לשווייץ לניהולם של עמנואל רסין וג'ורג' לואנג'ה. פעילותו של עמנואל רסין בהעברתם של ילדים דרך הגבול עם שווייץ החלה כבר לפני כן. לעזרתו נשלחה מריאן קון (קולין), חברת "תנועת הנוער הציוני", "השישית" ו"הצבא היהודי". קון נתפסה ב-31 במאי 1944, בעת שהבריחה קבוצת ילדים מליון לשווייץ. היא עונתה באכזריות אך לא חשפה את שמות שולחיה. גם היא דחתה את הצעתו של רסין לארגן מבצע לשחרורה כדי שלא לפגוע בילדים הכלואים איתה. בשיר שכתבה, מחר אבגוד, קון מבטאת את נחישותה שלא לבגוד בחבריה על אף העינויים.[12] ואכן הילדים ניצלו בעזרתם של ראש העיר דפו ועמנואל רסין, ולאחר שחרור אנמאס נערך טקס מרגש, בהשתתפות הילדים. הגרמנים הוציאו את מריאן קון להורג בלילה שבין 3 ל-4 ביולי 1944. לאחר שחרור אנמאס ב-21 באוגוסט 1944 נמצאה גופתה בעיירה ויל-לה-גרנד לא הרחק מאנמאס והובאה לקבורה בגרנובל. שירות המעבר לשווייץ הפסיק את פעולותיו לאחר תפיסת קון והפלישה של בעלות הברית ב-6 ביוני 1944 לנורמנדיה.

חציית הגבול לספרד [13]

"הצבא היהודי" החל לתכנן שירות של מעבר לספרד כבר במחצית הראשונה של 1943. שירות זה היה מיועד תחילה לצעירים שרצו להגיע לצפון אפריקה ולארץ ישראל ולהתגייס לצבאות בעלות הברית ושימש גם להצלה של ילדים ומבוגרים.

המעבר לספרד דרך הרי הפירנאים היה כרוך בקשיים בשל השטח התלול ותנאי מזג האוויר הקשים. נוסף על כך בראשית 1943 הכריזו הגרמנים על האזור הקרוב לגבול ספרד אזור אסור למעבר. בשל קשיים אלו היה צורך במבריחים שהכירו את השטח היטב. המבריחים גבו סכומי כסף גדולים ובמקרים מסוימים נטשו את אנשי השיירה הרחק מהגבול, והתוצאה הייתה תעייה בדרך ואף אבדות בנפש. היו גם חששות שממשלת ספרד תסגיר לידי הגרמנים את הפליטים מצרפת. בהמשך התברר שבעקבות פלישתן של בעלות הברית לצפון אפריקה בנובמבר 1942, שינו שלטונות ספרד את מדיניות ההסגרה, החלו לכלוא את הנתפסים בכלא לרידה ואפשרו להם לצאת לצפון אפריקה.

באפריל 1943, כשהתגברו הקשיים בהצלה דרך שווייץ, שלח "הצבא היהודי" לספרד שניים מאנשיו, יוסף קרו ("קרוסטיון"), מזכיר המחלקה הצבאית של "הצבא היהודי", ושלמה שטיינהורן, כדי לארגן את ההצלה מספרד. מפקדי "הצבא היהודי" לא היו מרוצים מתוצאות פעולותיו של קרו שהגיע לספרד במאי 1943 ושלחו לשם במאי 1944 גם את ג'ול ("דיקה") ג'פרויקין.

באוקטובר 1943 החליטו מפקדי "הצבא היהודי" להקים "שירות לאיסוף ולפינוי" (SER - Service d'Évacuation et de Régroupement) שיעביר לספרד קבוצות גדולות ומאורגנות יותר ולהעמיד בראשו את ג'אק רויטמן ("מורל"). רויטמן יצא לגבול ספרד לשבועות אחדים ומצא מקומות מעבר מפו עד פרפיניון, ב-200 הקילומטרים המזרחיים של הגבול עם ספרד שאורכו היה כ-350 ק"מ. הוא טיפל בלוגיסטיקה של העברת השיירות, מקומות האכסון, המזון, הציוד והכסף, מצא גם מבריחים בתשלום וקבע את הנוהל שסוכנת קשר תתלווה בחשאי לכל קבוצה כדי לתת למבריח תת-מקלע מפורק ואחר כך לחזור ולדווח לטולוז. נוסף על כך הוא ארגן קבוצות גדולות של כארבעים עד חמישים אנשים במקום קבוצות קטנות של ארבעה או חמישה אנשים. הגעתם של חברי "הקבוצה ההולנדית" לדרום צרפת ב-1943 סייעה להקמת שירות רחב יותר בהיקפו כי הם העמידו את עצמם תחת פיקודו של "הצבא היהודי" וסיפקו תעודות מזויפות של אנשי גסטפו כדי לסייע בהעברה לספרד. בסיסי "מאקי" שהקים "הצבא היהודי"

באזור טארן (Tarn) בדרום צרפת מחורף 1943-1944 היו תחנות מסתור ומעבר חשובות ושימשו גם בסיס לשהייה ואימונים לקבוצות שעמדו לעבור לספרד. גורם חשוב נוסף שאִפשר לארגן קבוצות גדולות יותר היה פירוק החוות החקלאיות של "הצופים היהודיים" ו"תנועת הנוער הציונית" באפריל 1944 שהניע עשרות רבות של צעירים להצטרף לשיירות לספרד ולארץ ישראל.

על אף הגורמים שאפשרו תנאי פעולה טובים יותר, רק בפברואר 1944, לאחר שני ניסיונות כושלים, יצאה לספרד השיירה הראשונה של "שירות לאיסוף ולפינוי", ובה שלושים איש, שהגיעה לספרד ב-5 במרץ 1944. ארבע שיירות נוספות עברו במרץ ובאפריל 1944.

בסוף 1943 ובמחצית הראשונה של 1944 התגברו הקשיים של ה"שירות לאיסוף ולפינוי". מבריחים אחדים נעצרו, ואחרים בגדו ושלחו שיירות בדרכים מוטעות. מכה נוספת ניחתה על השירות כאשר שיטת התעודות המזויפות של חברי "הקבוצה ההולנדית" נחשפה כשהנאצים תפסו אחדים מחברי הקבוצה בפריז ב-27 באפריל 1944.

גורם נוסף שהכביד על השיירות לספרד היה צירופם של אנשים מבוגרים חסרי כושר גופני הולם משום שהם האטו את קצב ההתקדמות. כך למשל בשיירה של חמישים ותשעה אנשים שיצאה ב-3 במאי 1944 בראשות ג'פרויקין היו גם שנים עשר מבוגרים. המסע היה קשה במיוחד ונמשך שבעה ימים בשל מזג האוויר הסוער והמבריח שנטש את השיירה במרחק רב מהגבול, ולאחר שלושה ימים של תעייה בדרך אזל המזון. במסע נפטר חמיו של ג'פרויקין, צעיר נהרג בנפילה מצוק, וצעיר אחר נפצע פצעים קשים.[14] בסופו של דבר הגיעו חברי השיירה לספרד, וג'פרויקין החל לשמש שם נציג הקשר של הרזיסטנס היהודי עם נציגי היישוב ונציגים של ארגונים יהודיים.[15]

ה"שירות לאיסוף ולפינוי" ספג מכה קשה כאשר הגסטפו עצר את ג'אק רויטמן ב-17 במאי 1944 בתחנת הרכבת סן סיפריין על יד טולוז בדרכו לספרד. עימו נעצרו עוד חמישה חברים, ובהם ליאו כהן, רב ההכשרות החקלאיות של "הצופים היהודיים" ואחד המנהיגים הרוחניים של התנועה.[16] בדיקת המקרה העלתה את הסברה של הלשנה. סברה אחרת הייתה שהצעירים הפרו את כללי הזהירות בתחנת הרכבת כאשר הם פנו בדיבורים אל ג'אק רויטמן, דבר שעורר את חשדם של הגרמנים. למזלו של רויטמן, הוא הצליח להיפטר מסכומי הכסף הגדולים שנשא עליו. תעודת הזהות המזויפת שלו על שם ג'אק מורל גרמה לגרמנים להאמין שהוא אינו יהודי. הוא נשלח לבוכנוולד כאיש מחתרת צרפתי והצליח לחזור משם לאחר המלחמה. שירות המעבר לספרד התחדש כאשר תפס לאון רויטמן את מקומו של אחיו ב"שירות לאיסוף ולפינוי".[17] בחודשים יוני עד אוגוסט 1944 עברו עוד שש שיירות את הגבול דרך נסיכות אנדורה, וכל אחת מהן מנתה עשרים וחמישה עד ארבעים וחמישה איש. בסופו של דבר אין נתונים מדויקים של מספרם של העוברים לספרד, והם נעים בין שלוש מאות לחמש מאות איש.[18]

באביב 1944 הוקם בטולוז גם ה"שירות לאיסוף ופינוי של ילדים" (SERE - Service d'Évacuation et de Régroupement des Enfants). יוזמת הרעיון הייתה אנדריאה סלומון מאוז"ה, והיא פנתה ל"צבא היהודי" לסיוע בעקבות קשיי המעבר לשווייץ. לאחר התלבטויות אם להעמיד ילדים במאמץ רב כל כך, הוחלט לשלוח רק ילדים חזקים שיש להם קרובי משפחה בארץ ישראל. ה"שירות לאיסוף ופינוי של ילדים" העביר קבוצות קטנות של כשנים עשר ילדים. השיירות עברו את הגבול בעזרת מבריחים באסקים, ומשם הן הועברו לאנדורה, ללרידה ולברצלונה. ד"ר סמואל סֶקֶרה, נציג הג'וינט בברצלונה, וג'פרויקין קיבלו את שיירות הילדים.

רג'ין-אריאן קנוט הייתה מופקדת על שיירות הילדים הבוגרים עד שנהרגה בחילופי אש עם אנשי

אנדרה סלומון עם קבוצת ילדים, מרסי, צרפת, 1941 (ארכיון יד ושם)

מיליציה צרפתים ב-22 ביולי 1944. ג'יזל רומן, חברת אוז"ה ו"הצבא היהודי", הייתה מופקדת על העברת ילדים בני שבע עד שתים עשרה לטולוז ומשם לספרד. רומן פיזרה את הילדים ברכבת כדי שלא לעורר תשומת לב. היא ריכזה במזוודה מיוחדת את תיקי הגב שלהם, ובמזוודה אחרת היו שני תתי-מקלע עבור המבריחים. שלושה ימים לפני השחרור של טולוז באוגוסט 1944 יצאה רומן עם קבוצה של שלושה עשר ילדים, אף כי מנהיג "הצבא היהודי" פולונסקי הציע לה להישאר בטולוז. לאחר נסיעה ברכבת עד פרפיניון והליכה ברגל למקום המפגש עם המבריח, חצתה הקבוצה את הפירנאים והגיעה ללרידה בספרד. בדיעבד גילתה רומן שהתחושות שלה היו נכונות כי הגרמנים פשטו על הדירה של פולונסקי שבה היא שהתה עם הילדים לפני היציאה לספרד. רומן העידה: "זמן רב לאחר השחרור עדיין התעוררתי בלילה עם סיוטים, שהגרמנים תופסים את הילדים".[19]

עדותה של ג'יזל רומן מחדדת את השאלה מדוע הוחלט לחשוף את הילדים לסכנות המעבר לספרד על אף הסיכויים המוחשיים לסיום המלחמה. לאון רויטמן הסביר שהורים רבים חששו שבשל התבוסה המתקרבת יגבירו הגרמנים את מבצעי החיסול של היהודים. הוא גם טען שברגע שעברו לספרד, הייתה ההצלה של הילדים מובטחת, שלא כמו במקומות המחבוא. הברחת הילדים הסתיימה בספטמבר 1944, ועד אז עברו כמאה ילדים את הגבול. כשבעים ותשעה מהם עלו לארץ ישראל באונייה גינאה.

סיכום

המאמר הציג רק חלק קטן מסיפורי ההצלה והגבורה של מאות חברי הרזיסטנס היהודי בצרפת. היקף ההצלה הושפע מגורמים אובייקטיביים כגון הגבולות של צרפת עם ספרד ושוויץ שהגרמנים לא כבשו, וההצלה התאפשרה גם מכיוון שחברי הרזיסטנס נראו צרפתים, הכירו את השפה ואת התרבות הצרפתיות וקיימו קשרים חברתיים בצרפת. מעבר לגורמים האובייקטיביים, היקף ההצלה נבע מהפעילות המאורגנת, היזומה והשיטתית לאורך כל ימי הכיבוש ומשיתוף הפעולה בין רשתות ההצלה בלי קשר להבדלי ההשקפות האידאולוגיות. מעל לכול, היקף פעולות ההצלה היה מרשים בזכות התושייה, הגבורה והמסירות של חברי הרשתות ונכונותם לסכן ולהקריב את חייהם למען בני עמם. הם יכלו להציל את חייהם שלהם ולעבור את המלחמה בביטחון יחסי בזכות התעודות המזויפות אך בחרו לסכן את חייהם. ואכן כמאתיים חברים איבדו את חייהם בפעילות המסוכנת. חשוב שפועלם יקבל את מקומו הראוי בהיסטוריה של העם היהודי ושהמורשת והערכים שלהם ישמשו דוגמה ומופת לדורות הבאים.

1 צילה הרשקו, **ההולכים בחושך יראו אור: הרזיסטנס היהודי בצרפת, שואה ותקומה: 1940–1949**, תל אביב 2003 (מהדורה ראשונה) ו-2018 (מהדורה שנייה); לוסיאן לזר, **המחתרת היהודית בצרפת: 1940–1944**, ירושלים 2012; רנה פוזננסקי, **להיות יהודי בצרפת**, ירושלים 2004.

2 אשר כהן (עורך), **תולדות השואה: צרפת**, ירושלים תשנ"ו.

3 הרשקו, **ההולכים בחושך**, עמ' 29-85.

4 שם, עמ' 103.

5 שמעון (פרדריק) המל, **אשר עשה לך עמלק**, בני ברק 1989.

6 נילי קרן, "הצלת הילדים היהודים בצרפת בתקופת השואה", **ילקוט מורשת** לו (דצמבר 1983), עמ' 3-50.

7 שמואל רנה קפל, **מאבק יהודי בצרפת הכבושה**, ירושלים 1981.

8 Fred Coleman, *The Marcel Network*, Nebraska 2011

9 יגאל בנימין, **נאמנים לעצמם ולדרכם: המחתרת החלוצית בהולנד במלחמה ובשואה**, קיבוץ לוחמי הגטאות ורמת אפעל 1998.

10 הרשקו, **ההולכים בחושך**, עמ' 150-156.

11 דוח על פעילות "הארגון היהודי למאבק", ארכיון פולונסקי, 7D-20; הארכיון הציוני העולמי, S26/1452.

12 ארכיון פרטי של עימנואל רסין, מכתבים של מאריאן קון למולה (עמנואל רסין), ללא תאריך.

13 הרשקו, **ההולכים בחושך**, עמ' 132-140.

14 עדותו של שמואל יעקוב (סמואל) שהיה בשיירה, ארכיון יד ושם, 03/3355.

15 הרשקו, **ההולכים בחושך**, עמ' 143-150.

16 יהודית בר-חן, **ליאו**, תל אביב 1991.

17 ממט רזיאל, **באו מתוך הערפל**, תל אביב 1994.

18 חיים אבני, **ספרד והיהודים בימי השואה והאמנסיפציה**, תל אביב תשל"ה, עמ' 217.

19 מרכז התיעוד היהודי בן-זמננו בפריז (CDJC - Le Centre de Documentation Juive Contoporaine, Paris), עדות ג'יזל רומן, DLXXXI-18. וראו גם הרשקו, **ההולכים בחושך**, עמ' 139-140.

הארות פדגוגיות

שלמה בלזם ושולמית אימבר

כדי להבין את שפע העשייה היהודית בצרפת בתחום ההצלה בתקופת הכיבוש הנאצי, אנו מציעים לנסות להבין את ההקשר ההיסטורי והחברתי של קבוצה מגוונת זו. קראו את הבחנתו של ההיסטוריון שאול פרידלנדר בין שני דגמי השילוב של היהודים – בחברה הצרפתית ובחברה הגרמנית.

דונו בהשפעת שני הדגמים על עיצוב הזהויות הלאומיות-תרבותיות של היהודים בשתי המדינות:

מאז המהפכה הצרפתית היה הדגם הצרפתי של אינטגרציה לאומית תהליך שהמדינה מטפחת ומיישמת אותו על יסוד עקרונות אוניברסליים, עקרונות ההשכלה והמהפכה. מאז המהפכה הרומנטית נגזר והתבסס הדגם הגרמני של אינטגרציה לאומית על רעיון האומה כקהילה אתנו-תרבותית סגורה, שאינה תלויה במדינה ולפעמים אף מנוגדת לה. אם מן הדגם הצרפתי השתמעה בנייה של זהות לאומית באמצעות מערכת חינוך ריכוזית וכל כלי החברות האחרים העומדים לרשות המדינה, הרי הדגם הגרמני הניח פעמים רבות את קיומן של תכונות תורשתיות השייכות לקהילה אורגנית בעלת קיום קודם.

בתהליך החִברות בהכוונת המדינה ובשם הערכים האוניברסליים של הרפובליקה החילונית יכול היהודי להיעשות צרפתי, ולא רק ברמה הפורמלית (למרות תגובות של איבה עזה מאותו חלק נכבד מן החברה הצרפתית שדחה את המהפכה, את המדינה הרפובליקנית וממילא את היהודים, שנחשבו כזרים הקשורים בברית עם המדינה וכנושאי הערכים החילוניים החתרניים של תהפוכות חברתיות ושל מודרניות). בגרמניה, למרות האמנציפציה הפורמלית ושוויון הזכויות האזרחי, נשמר לעתים קרובות המרחק מן היהודים בידי קהילה גרמנית לאומית – קהילה שהיתה סגורה, ביסודו של דבר, בפני קבוצה שהשוני המזוהה שלה נראה בעיני החברה הכללית כנטוע בקרקע אתנו-תרבותית זרה, ויותר ויותר אף בקרקע גזעית זרה. פרשנות שונה במקצת (אך לא סותרת) מצביעה על העובדה שבצרפת נשאה האמנציפציה המשפטית בראש ובראשונה ציפייה לטמיעה הדרגתית של היהודים (גם באמצעות מערכת החינוך הצרפתית וערכיה האוניברסליים), ואילו בגרמניה סברו רבים שיש לכפות את תהליך הטמיעה ולנווטו באמצעים ביורוקרטיים, והאמנציפציה המלאה ראוי שתינתן רק בסוף התהליך. ככל שעבר הזמן כן הלך וגדל הפקפוק בהצלחת הטמיעה היהודית בגרמניה. על כן, גם לאחר שקיבלו יהודי גרמניה אמנציפציה מלאה, יכלו אנטישמים מכל השדרות – ואפילו ליברלים – לטעון שטמיעה מלאה לא הושגה באמת ושתוצאות האמנציפציה הן בעייתיות.

שאול פרידלנדר, **גרמניה הנאצית והיהודים, שנות הרדיפות: 1933–1939**, תל אביב 1997, עמ' 106–107

ערב מלחמת העולם השנייה חיו בצרפת יותר מ-300,000 יהודים. כשני שלישים מהם היו מהגרים ממזרח אירופה אשר ביקשו להשתלב בצרפת. כשליש מהמהגרים התאזרחו. מרבית ילדיהם למדו בבתי ספר צרפתיים, חילוניים ורפובליקניים. לאור הקטע הקודם והקטעים שלהלן דונו בשאלה:

מדוע נטו המהגרים היהודים לצרפת (יותר מיהודי צרפת הוותיקים) לשמר את זהותם באמצעות מוסדות וארגונים?

המהגרים נטו הרבה יותר מילידי המקום למעורבות של ממש במוסדות יהודיים. הם יצרו רשתות של לנדסמַנשפטן וחברות לעזרה הדדית שמקצתן אוגדו יחד בהתאחדות הארגונים היהודיים בצרפת (Fédération des Sociétés Juives de France). ההתאחדות, שהייתה בעלת זיקה ציונית בעיקר, ויריבתה הקומוניסטית, איגוד הארגונים היהודיים בצרפת (Union des Sociétés Juives de France), ניהלו ספריות יידיש כמו גם שיעורי ערב, מועדוני נוער וקבוצות ספורט. בשלהי שנות השלושים, בהשראת החזית העממית, הקימו שמאלנים ארגונים כגון פּאָריזער יידישער אַרבעטער-טעאַטער (PYAT), תאטרון פועלים ששאף לייצג על הבמה את צורכי ההמונים היהודיים, "את הטרגדיה של היעדר הזכויות שלהם, את מאבקם על פת לחם, צדק וחירות".

ברנרד וסרשטיין, **על הסף: יהודי אירופה ערב מלחמת העולם השנייה**, ירושלים 2017, עמ' 118

יהודי צרפת נמנעו מנקיטת פעולה יהודית דווקא, הן במישור הפנימי והן במישור הבין-לאומי. הם חשבו, כי פעולות גמול נגד האנטישמים ישחקו לידיהם ויהיו הוכחה לכך שאין היהודים חלק בלתי נפרד מהאומה הצרפתית. הם בטחו בשלטונות שישימו קץ להתלהמות הזאת. לפיכך לא ראו הצרפתים הוותיקים בעין יפה את סערת הרוחות בחוגי המהגרים ובקרב הנוער. למעשה, הם לא נבהלו יותר מדי מהאנטישמיות כי המעיטו בערכה וסברו כי היא תופעה חולפת. כמו בפרשת דרייפוס, הם היו משוכנעים שהרפובליקה הנדיבה והחכמה תצליח בסופו של דבר להשמיע את קול התבונה. אולם חרף הצהרותיהם הפומביות, הם לא הרגישו באמת כבנים שווי זכויות לָאומה, ובכל הזדמנות השתדלו להפגין את נאמנותם וחששו לנקוט פעולה כלשהי שתוכל להטיל בהם חשד.

אסתר בנבסה, **תולדות יהודי צרפת מהעת העתיקה עד ימינו**, רעננה 2004, עמ' 225

אל מול היקף העשייה היהודית בקרב אוכלוסיית המהגרים מצד אחד ולנוכח עליית האנטישמיות באירופה בשנות ה-30 מצד אחר, כיצד בחרו להגיב יהודי צרפת הוותיקים?

מדברי ההיסטוריונים ניתן ללמוד כי הן היהודים הוותיקים (האיזראליטים) הן המהגרים הזדהו עם צרפת והאמינו בערכיה הלאומיים, ואילו היהודים הוותיקים נטו לסמוך על המדינה שתושיע אותם בעת צרה ולא תפקיר אותם לגורלם.

תושיית בתי הילדים בבודפשט

ממוסדות יחידים ל"מעצמה של הצלה"[1]

יצחק קשתי

חוקר החינוך יצחק קשתי, ניצול שואה מהונגריה, מציג את סיפור הצלתם של ילדים יהודים בבודפשט באמצעות רשת בתי הילדים שהוקמה בקיץ ובסתיו בשנת 1944. את הרשת הקימו פעילי הצלה יהודים, ובראשם אוטו קומוי, יושב ראש ועדת העזרה וההצלה בבודפשט, והיא נהנתה מחסותם של הצלב האדום הבין-לאומי ושל מדינות זרות, ובראשן שווייץ. פעילי ההצלה איתרו את הילדים ברחבי העיר, אספו אותם לבתי הילדים ודאגו לאספקת מזון יום-יומית ואף לפעילויות חינוך ותרבות. השתייכותם של הפעילים לתנועות הנוער הציוניות נתנה את אותותיה ברוח הציונית ששררה בבתי הילדים.

ב-19 במרץ 1944 נכנס הצבא הגרמני להונגריה וכפה הקמת ממשלה נאמנה לו, בראשות העוצר אדמירל מיקלוש הורטי. מ-15 במאי עד 9 ביולי 1944 גורשו היהודים שהתגוררו בערי השדה של הונגריה, ורובם נרצחו באושוויץ-בירקנאו. לאחר פרק זמן זה נותרו בהונגריה יהודי בודפשט הבירה בלבד. הגירושים הופסקו על פי הוראת הורטי משום שהוא ביקש להתקרב לבעלות הברית.

באוקטובר 1944 באה אל קיצה התקופה הבטוחה למדי של יהודי בודפשט שמאז יוני 1944 הורשו להתגורר רק בבניינים מיוחדים המסומנים בכוכב צהוב. ב-15 באוקטובר השתלטו אנשי תנועת צלב החץ הפשיסטית בראשות פרנץ סלשי על הונגריה, ואלפי יהודים הובלו בצעדות מוות לעבר גבולות הרייך. רבים אחרים נלקחו לעבודות כפייה ובסופן הוטבעו בנהר הדנובה. יהודי בודפשט היו נתונים בסכנת כליה מיידית.

את המערכה לבלימת ההשמדה של יהודי בודפשט ושל המגויסים לפלוגות העבודה ניהלו ארבע קבוצות של אנשים מסורים, אמיצים ובעלי תושייה. סיפורם האישי והקיבוצי של חברי ארבע הקבוצות היה שונה מאוד, כפי שהיה מעמד הקבוצות בתוך התוהו ובוהו האלים ששרר בבודפשט ומחוצה לה מ-15 באוקטובר 1944 ועד אמצע ינואר 1945, כאשר הצבא האדום שחרר את פשט, הצד המזרחי של עיר הבירה.

הקבוצה הפעילה ביותר הורכבה מחברי תנועות הנוער החלוציות ושכבת המנהיגות שלהן. הקבוצה השנייה הורכבה ממספר מצומצם למדי של "ציונים ותיקים" על פי ניסיון מנהיגותם וגילם. הדמות המנהיגה של קבוצה זו הייתה האיש שמימיו לא חתר להיות מנהיג – אוטו נתן קומוי, נשיא ההסתדרות הציונית בהונגריה. בקבוצה השלישית היו חברים אישיה הבולטים של מועצת היהודים, לשעבר מנהיגיהן של הקהילה הניאולוגית והקהילה האורתודוקסית. בראש הקבוצה עמד שאמו שטרן. ל"קבוצה" האחרונה לא היו מאפיינים ומסגרות רשמיות או ארגוניות של קבוצה. פעיליה-אישיה היו דיפלומטים אירופים שניצלו את תפקידם כדי להציל יהודים. הם נבדלו זה מזה בהיקף פעולתם וגם במעמדם הרשמי שמשמעותו בתקופת השלטון של סלשי הייתה מכרעת. הבולטים שבהם היו קרל לוץ, איש שירות החוץ של שווייץ; פרידריך בורן, שליח הצלב האדום הבין-לאומי; וראול ולנברג, שליח מיוחד של משרד החוץ של שוודיה.

ארבע הקבוצות הללו, על אף השוני הרב באופני הפעולה שלהן ובשיוכם החברתי של פעיליהן ובייחוד במספר החברים בכל אחת מהן, פעלו להצלת יהודים בהונגריה – זיוף תעודות והפצתן לכלל הציבור היהודי בהיקף של עשרות אלפי יחידות, פעולות הבריחה, אף שהן הצטמצמו לקראת סתיו 1944, הקמתם של מקומות מסתור לפעילים ובתים מוגנים לילדים ולאחרים שהיו

אוטו נתן קומוי (ארכיון יד ושם)

נתונים בסכנת מעצר או הגליה ועוד. מארבע הקבוצות האלה, הקבוצה של תנועות הנוער החלוציות הייתה המחדשת, הפעילה והנועזת ביותר, כשם שהייתה הגדולה ביותר. יתרה מזו, בלי קבוצה זו של מורדים בפועל שחבריה היו מאוחדים בזהות, באידאולוגיה ובחזון של עתיד משותף שטופחו במשך שנים באמצעות חינוך תנועתי-חלוצי, לא היו תוכניות ההצלה בתקופה זו יוצאות מן הכוח אל הפועל.

פעולת ההצלה יוצאת הדופן בתקופה זו הייתה הקמתם, ארגונם, ניהולם והבטחת קיומם של בתי ילדים יהודיים ברבעים שונים בבודה ובפשט. רוב בתי הילדים נפתחו בסוף אוקטובר ובראשית נובמבר 1944, בחסות הצלב האדום הבין-לאומי. הקים אותם מדור A של הארגון שהפליא לנהל אוטו נתן קומוי, ורוב פעיליו באו משורות תנועות הנוער החלוציות ובוגריהן. בבתי ילדים אלו ניצלו יותר מחמשת אלפים ילדים ובני נוער וכאלפיים מבוגרים, בעוד צעדות המוות של עשרות אלפים יהודים יוצאות לדרכן. כינון בתי הילדים העיד לא רק על מאמץ ייחודי לאסוף ולהציל ילדים יהודים מדירות נטושות ומרחובות בודפשט משום הגורל שנכפה על הוריהם, אלא גם על קו אופייני במאמצי ההצלה של התנועה הציונית על חבריה הצעירים והמבוגרים ומנהיגיהם. מאמצים אלו כוונו להצלה מיידית, אך גם נשאו תקווה לעלייה לארץ ישראל.

ראשיתם של בתי הילדים בבודפשט

בתי הילדים הראשונים בבודפשט הוקמו למען ילדים פליטים מפולין. אחד מהם פעל משנת 1942 בעיר ואץ, אך בקיץ 1944 כבר היה מצוי בבודפשט. כשישים ילדים נמצאו בספטמבר 1944 בשני בתי ילדים קטנים בפשט. על פי עדות בעל-פה, בית ילדים נוסף הוקם בבודה בקיץ 1944. שלושת בתי הילדים האלה היו שלב הפתיחה להקמת שורה ארוכה של בתי ילדים בסתיו 1944, לאחר ההפיכה של סלשי.

הציבור היהודי בהונגריה הפעיל בזמנו את מוסדותיו בעיקר על בסיס קהילתי. בשנת 1868 הקימה הקהילה היהודית בית יתומים לבנים ובית יתומות נפרד. מוסדות אלו היו מיועדים בעיקר לילדים היהודים בעיר הבירה, אך רבים מחניכיהם באו מיישובים אחרים הן בתקופת המונרכיה האוסטרו-הונגרית הן אחרי 1919. החניכים חונכו ברוח של פטריוטיזם הונגרי ושל מסורת יהודית, והמוסדות העניקו לחניכיהם ביטחון חומרי ורגשי בתנאים של משמעת וחיבה, עם אפשרויות מגוונות לרכישת השכלה.

מנהלו האדמיניסטרטיבי של בית היתומים לבנים בתקופת המלחמה, ד"ר אוטו רובוז (Otto Roboz), הכתיר את מוסדו, במידה רבה של צדק, בתואר "בית הילדים הראשון בחסות הצלב האדום" (הבין-לאומי). ימים אחדים אחרי פלישת הגרמנים להונגריה, הוא כתב, הודיעו שלטונות הונגריה שעל מוסדות הטיפול בילדים יהודים להפסיק את פעילותם לאלתר, והם הצטוו להעביר את המבנים ששכנו בהם לשימוש השלטונות. בדרך אופיינית למדי תבעו הגרמנים, באמצעות הפקידות ההונגרית הצייתנית, לפנות את המוסד לחירשים-אילמים, את בית היתומות ומוסד ששימש מעון לעיוורים ולרכז את חניכיהם ואת המטפלים בהם בבית היתומים לבנים. זו הייתה גטואיזציה של אוכלוסיית הצעירים היהודים הנזקקת ביותר.[2]

לאחר שבניין בית היתומים נרגם שוב ושוב באבנים ופצצה תוצרת בית שהושלכה מן הרחוב גרמה למותו של ילד בגן הילדים, הוחלט להציב שלט בכניסה שעל פיו הבית בחסות הצלב האדום. השלט הוצג במקום בולט ובישר לכול, בהונגרית ובגרמנית, שהצלב האדום הבין-לאומי שמושבו בז'נווה פרס את חסותו על הבניין. מחודש ספטמבר הועמד לרשות בית היתומים על אוכלוסייתו המגוונת והגדלה, שמעתה הייתה בה גם פלוגה של עובדי כפייה יוגוסלבים, בניין מגורים נוסף. בשני מבנים אלו – שניהם מוגדרים ברשימות של הצלב האדום הבין-לאומי בתי ילדים בחסות הארגון – הוענק מחסה לשמונה מאות ויותר ילדים ובני נוער ולארבע מאות מבוגרים. מספרים אלו השתנו מעת לעת, במיוחד לאחר 15 באוקטובר, אך מספר החוסים נותר יציב עד אמצע-סוף חודש דצמבר. הפעילות החינוכית נמשכה, בעיקר במתכונת של השגחה, בשיתוף חניכים בוגרים, ועוד אנשים שמצאו שם מקלט, ובהם חברים בוועד המנהל של בית היתומים שהשתכנו במקום, ובסיוע חברים מפלוגת עבודה של יהודים שבאה במקום פלוגת עבודה מיוגוסלוויה. פלוגה זו גרה במקום בזכות מפקדה אטילה יוהאס (Attila Juhász), אדם יוצא דופן באחריות שחש כלפי פקודיו היהודים. מהמחצית השנייה של אוקטובר נמצא מקום במוסד המוגן גם

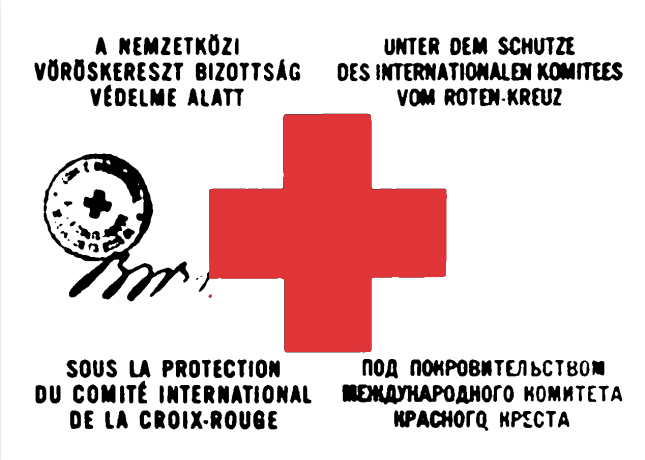

שלט של הצלב האדום שהיה תלוי מעל בית ילדים יהודי (ארכיון יד ושם)

לבני משפחותיהם של אנשי פלוגת העבודה.

רובוז כותב שבכל חודשי האימה – מ-15 באוקטובר 1944 ועד 8 בינואר 1945 – שום נציג של הצלב האדום הבין-לאומי לא ביקר בשני המבנים שבחסות הארגון. קומוי גם הוא לא הגיע. רובוז מגלה הבנה לכך, באשר היה עד לדבריו למאמציו של קומוי ולמאמצי עוזריו (הציונים) הצעירים להקים עוד ועוד בתי ילדים "קטנים" בחסות הצלב האדום. האספקה, על פי מנהל המוסד, אורגנה בכוחות עצמיים, וכך גם הבישול וכל מטלות ההשגחה והטיפול בחניכים. כל זה היה כרוך במאמץ-על של קהילת הילדים והמבוגרים במקום שמנתה על פי רוב יותר מאלף נפשות. אולם העמידה בתנאים בלתי נסבלים אלו עמדה לקרוס ב-24 בדצמבר 1944. יחידה צבאית של אנשי צלב החץ, בפיקודו של אחד קוצ'יש, הופיעה ברחוב מונקצ'י (Munkácsi). קוצ'יש ציווה על כולם, לרבות אימהות עם תינוקות, להתייצב בחצר. מהילדים ומהמבוגרים נגזלה מייד שארית חפציהם בעלי הערך. רובוז, שהיה בבניין האחר, נחפז להזעיק את ראול ולנברג שעימו קשר קשרים באמצעות שאמוּ שטרן עם הגיעו לבודפשט בחודש יולי. בינתיים הרגו אנשי צלב החץ שני תינוקות, מטפלת ושתי נשים קשישות וחולות שמצאו מחסה בבית היתומים. מאות הילדים ומלוויהם הוצעדו ברחובות העיר אל מעבר לדנובה. אחרי שהות מה הגיע איש בבגדים אזרחיים, נושא סרט שרוול של צלב החץ. ככל הנראה הביא עמו מסר מוולנברג, כך כותב רובוז, וציווה על קוצ'יש "להימנע מהרג המוני וללוות את הקבוצה לגטו ברחוב שיפ".[3] מעשה הגירוש מבית הילדים נשנה במבנה השני. גם קבוצה זו כוונה לגטו ברחוב שיפ, אבל מי שקיבל את ההוראה שמע רחוב סִיב תחת רחוב שיפ, ולפיכך שוכנה קבוצת ילדים זו מחוץ לגטו, בשני בניינים ריקים מדיירים ברחוב סיב. אך מעשי ההרג לא תמו. קבוצת הילדים הובלה אל הדנובה, ואחדים מהם וממלוויהם נורו אל הנהר. כשלושים ילדים ברחו משפת הנהר בעת הפצצה פתאומית. אבדות בתי היתומים בנפש באירועים אלו היו שלושה עשר ילדים ומבוגרים.

גירוש, יהודים מלווים על ידי אנשי מפלגת צלב החץ (ארכיון יד ושם)

רשת ההקמה של בתי הילדים

קומוי היה מעורב בסיוע למוסד הוותיק של רובוז ולא רק בהקמת בתי הילדים החדשים. הוא מעולם לא פעל לבדו. בחוג הקרוב ביותר שעם חבריו עמד בקשר רציף, נמצאו ידידיו הציונים הוותיקים, בעיקר מהוועד לעזרה והצלה, בעלי תפקידים בכירים במועצת היהודים ונושאי משרה בצלב האדום הבין-לאומי. קומוי נפגש כמעט מדי יום עם רז'ה קסטנר והנזי ברנד, כפי שעשה עם בורן ועם חבריו. הוא קיים קשרי עבודה הדוקים גם עם שאמו שטרן, יושב ראש מועצת היהודים, וערך דיונים תכופים עם שנדור שלום אופנבך, גזבר ועד ההצלה, ש"ניתב" אליו את סכומי הכסף שרובם הגיעו מסאלי מאייר, נציג הג'וינט האמריקאי בשווייץ, באישור מועצת פליטי המלחמה שמינה הנשיא רוזוולט בינואר 1944. פרידריך בורן עצמו היה אחד מבלדרי הכספים, כמו קרל לוץ, שנשא בתפקיד רשמי בצירות השוויצרית בבודפשט. סכומי כסף נוספים הועברו אל אופנבך באמצעות "עסקות חליפין". יהודים בעלי אמצעים הפקידו בידיו סכומי כסף גדולים מאוד תמורת פתק שבו צוין הסך שהתקבל והבטחה בעל-פה שהכסף יוחזר לבעליו אחרי המלחמה באמצעות נציג הג'וינט בשווייץ.

הרובד הנוסף של חברי ה"סגל" של קומוי, מי שקיבלו עליהם את מימוש המשימות המוסכמות, בא משורות תנועות הנוער ובוגריהן, מקומיים וילידי הארצות השכנות. רובם ככולם עסקו בהצלה זה שנים אחדות בזהות לא להם שהופקה בסדנאות האומן לזיוף מסמכים של לפחות שלוש תנועות נוער חלוציות. ואולם, למעט חוג הפעילים הקרוב ביותר אל קומוי, רבים נרשמו ואושרו כעובדים של הצלב האדום הבין-לאומי בשמות לא להם. החברים בתנועות החלוציות לא נתנו אמון מלא בתעודות של הצלב האדום הבין-לאומי.

בהקמת בתי הילדים היה גם ממד של ספונטניות ושל אלתור, פרי הנסיבות וההכרח שנכפו על

החוסים והמארגנים. יהודית (ינקה) קליין העידה:

שמענו ברדיו שהורטי מציע הפסקת אש. כולנו נשמנו לרווחה. הנה, לכל דבר יש סוף. מחר נהיה חופשיים, כמו כולם. תלשנו את הכוכב הצהוב, יותר אין מה לפחד. ניצלנו. אבל כבר למחרת התברר שהכול היה חלום. הגרמנים הושיבו את סלשי בכיסא ראש הממשלה וזה מיד מינה את עצמו 'מנהיג האומה'. השודדים החמושים שלו היו מפלגת צלב החץ. בו ביום חמושים ושוטרים מצווים עלינו, גברים ונשים בבית, לרדת לחצר. גם אני יורדת. אוחזת בידה של בתי אווה בת השמונה ונושאת בזרועי את התינוקת אגי בת שלושה חודשים. אני מגיעה לחצר ורואה המון יהודים נחרדים, נדחפים לעמוד בשורה. גם אני התייצבתי. שוטר שהבחין בי, עם התינוקת עליי, מורה לי באצבע ואומר: את שם, עם התינוקת, יכולה לחזור לדירה. הוא לא היה צריך לומר זאת פעמיים. כך הצילה אותי ואת בתי הגדולה ילדתי התינוקת אגי. [...] אז אנחנו, הדיירים שנשארנו בבית ברחוב טַלְפָּש, התייעצנו מה לעשות. בחדר על ידנו התגורר פַּרֶנץ שוורץ, אדם הגון וישר, עם אשתו ושני בניו. שוורץ אמר לי: תראי, גברת קליין, שמעתי שיש איזה משרד יהודי שם אוספים ילדים, ברחוב מָרלְגִ מספר 4. נכון שזה בקצה השני של העיר, אבל צריך לנסות. נסיר את הכוכב הצהוב ובעזרת האל נגיע, ונראה אם אמת מה ששמעתי. אני הולך לשם עם הבנים וזו עצתי גם לך. שמתי את מבטחי בשוורץ. הוא התמצא בדרכי החיים. חוץ מזה – הייתי לבד, עם הילדות [...] לא ידעתי כלום, ולנסות משהו עדיף מלא כלום. ידעתי רק דבר אחד, שאת שתי הילדות אני רוצה לגדל, שיינצלו.[4]

מן העדות הזאת מתברר שוב מה שכבר נאמר לעיל – בתי הילדים היו פתוחים לכול. בראשית שנות ה-40 היו חברי תנועות הנוער החלוציות עסוקים במידה רבה בהצלת חבריהם בהונגריה ובארצות השכנות. ככל שהחמיר המצב וככל שגורל היהודים מחוץ להונגריה נעשה, לפחות בחוגים ציוניים, ידוע אף אם בלתי נתפס, מעגלי ההצלה הלכו והתרחבו לכלל הציבור היהודי.

ב-30 באוקטובר העיתונים היומיים בהונגריה פרסמו ברבים הודעה ממשלתית:

ממשלת הונגריה מכירה במכתבי חסות שהונפקו על ידי מדינות זרות. הממשלה מפנה את תשומת הלב של הרשויות הצבאיות והאזרחיות, של המפלגה הלאומית-סוציאליסטית (מפלגת צלב החץ) ושל החברים בברית החזית המזרחית, שדרכון של ארצות-חוץ, מכתבי חסות, בתים של צירויות ובכלל זה בתים של מוסדות הצלב האדום הבינלאומי, פטורים מן הצווים שפורסמו עד כה ומעמדם האקס-טריטוריאלי מאושר. בעלי מכתבי חסות פטורים משירות עבודה, ואם הם מגויסים – יש לשחררם מיד.[5]

צו זה הוליד אפשרויות הצלה חדשות: בראש ובראשונה באמצעות הפקה רחבת היקף של תעודות מסע וחסות מקוריות על ידי הצירויות של המדינות הניטרליות, וכן אישורים (מדומים) להגירה לארץ ישראל המנדטורית, והכפלה של תעודות אלו, בזכות "ייצור עצמי", בעיקר על ידי תנועות הנוער החלוציות. בזכות המסמכים האלה ניצלו אלפים רבים בבתים המוגנים ב"גטו הבין-לאומי" שבהם שוכנו בעלי תעודות מסע אמיתיות ומזויפות של מדינות שונות, וכן של הצלב האדום הבין-לאומי. "ודס אוּטֶצָה" (בניין מספר 29, "בית הזכוכית") והבית ברחוב וקַרלֶה 17, בחסות הצירות השוויצרית, היו למעוזים של חברי התנועות החלוציות ושל נוטשי פלוגות העבודה. הם היו מוגנים למדי משום ששמם היה רשום ברשימה הארוכה של 7,800 בעלי רישיונות עלייה לארץ ישראל המנדטורית. מאמצים אלו כולם כוונו אל המבוגרים, הצעירים והקשישים. עם זאת ההערכה הייתה שלמאמץ שהושקע בהצלה המאורגנת והספונטנית של הילדים היה סיכוי רב יותר, אף שהם לא צוידו בתעודות כלשהן בבתי הילדים.

אף שקומוי היה מודע בהחלט למהלך של הקמתם של בתי הילדים ואף שהיו לו השפעה וסמכות בגיוס ובהכוונה של אמצעים, הוא האציל סמכויות נרחבות לעמיתיו, כמו אדוניהו דיינוש ביליצר (Bilitzer) מהנהגת תנועת הנוער הציוני.

"בראשית נובמבר עזבתי סופית את פלוגת העבודה שלי", סיפר שיו רוזנבלום, מקבוצת ההנהגה הצעירה אז של תנועת הנוער הציוני.

ארבעה ימים הסתובבתי בבודפשט כסרן פטר קלאי [...] פצוע קרבות חבוש בפניו. התחבושת באה לכסות על חזותי היהודית, שלא ניתן היה להסתירה [...]. ביקשתי מדיינוש (ביליצר) שיטיל עליי משימה אחרת מזו שעסקתי בה (הפצת כתבי חסות מן הדפוס של התנועה למגויסים בפלוגות

עבודה). דיינוש אמר לי שקיבלנו בדרך בַּוּדְקֶסִי (בבודה, בצד המערבי של הדנובה) ארמון ממש, שבעליו עומד לברוח לגרמניה. הוא העמיד את הווילה לרשותנו תמורת אישור מתאים, שהבית ישרת את הצרכים של הצלב האדום הבינלאומי. באותו ערב הגענו לשם מספר חברים מן התנועה. בשלוש לפנות בוקר שמענו עצירה של משאיות. נשמעו צעקות. לא הבנו מה קורה. לפתע זיהיתי קול מוכר [...] זה היה לאצי קְפָּש (אליעזר קדמון), חבר ותיק בנוער הציוני. ראיתי שהוא לבוש מדים של ה-KISKA. הוא הביא בשתי משאיות למעלה משמונים ילדים ובני נוער. התחלתי לחשוש; מה יקרה לילדים בכפור של נובמבר ששרר בחוץ ובפנים, ללא מזון [...] שום דבר לא הוכן בשבילם בווילה המפוארת הזאת. אבל בבוקר חזרו המשאיות עם שמיכות, מצרכי מזון, ילדים נוספים ועם מספר מבוגרים שנועדו לטפל בילדים. בסוף היו שם כ-300 נפשות".[6]

הסיוע של הצלב האדום הבין-לאומי

ימים אחדים אחרי ההפיכה של סלשי הגיש פרידריך בורן (נציג שוויצרי של הוועד הבין-לאומי של הצלב האדום בבודפשט וחסיד אומות העולם) למשרד החוץ בממשלה החדשה רשימת שמות של כשלושת אלפים איש ואישה, כולם יהודים. הוא דרש להעניק להם חסינות גמורה וחד-משמעית מפני גיוס לשירות עבודה, מעצר, הגבלת תנועה וכל התנכלות אחרת. על פי בורן, האנשים ברשימה הועסקו במוסדותיו המסועפים של מדור A, מבתי ילדים ועד בתי חולים יהודיים, מרפאות וארגוני רווחה אחרים.

לפעולות ההצלה למיניהן נדרש מספר רב מאוד של נשים וגברים הן בתפקידי מטה הן ב"שדה". הדבר היה נכון במיוחד לבתי הילדים – לוגיסטיקה והליכים אין-סופיים כמו השגת בתים ודירות, ציודם, אספקה שוטפת לחוסים בהם וגיוס סגל חינוכי וטיפולי, וכן שומרים, במדים "שאולים" או שלא במדים, כדי להדוף התנכלויות חוזרות ונשנות של כנופיות צלב החץ. נוסף על כך היה צורך בפעילים רבים בסגלים רפואיים וטיפוליים בבתי חולים, במרפאות ובבתי תינוקות יהודיים שאף אותם העמיד פרידריך בורן, באמצעות מדור A, תחת החסות של משלחת הצלב האדום הבין-לאומי. הפעילים צוידו בתעודה המקנה להם חסינות ממעצר.

פרידריך בורן (ארכיון יד ושם)

האם תעודות אלו היו ערובה לביטחון אישי ולחופש פעולה? לא בכל עת ולא בכל הנסיבות. בביקורות האין-סופיות של אנשי צלב החץ במוקדים שונים בבודפשט קרה לא פעם שתעודות אלו לא כובדו ונושאיהן נעצרו והובלו אל מותם. משום כך נשאו רבים מהפעילים על גופם יותר מ"סדרה" אחת של תעודות זיהוי. הצגת התעודה ה"מתאימה" הייתה פרי של שיקול דעת אינטואיטיבי על פי זהותם, השכלתם המשוערת ומידת הקנאות הנראית לעין של הבודקים: האם להשתמש בתעודת חסות מזויפת של שליח הוותיקן אל מול שוטר הנראה קתולי אדוק, בתעודת מסע של ספרד ("הידידה") לנוכח בלש שמתמצא בפוליטיקה או באישור "אזרחות" של שוודיה בעלת היוקרה הבין-לאומית אם פניו של איש צלב החץ מעידים על השכלה תיכונית ומעלה? מכל מקום, מבוכה של רגע ושליפה של התעודות ה"לא מתאימות" היו עלולות להיות הרות גורל.

בסדר היום של אוטו קומוי נשמר זמן כמעט בלתי מוגבל ל"שיחה" עם מי שביקשו לראות אותו. חלק לא מבוטל משיחות אלו, עם אנשים חרדים, נרדפים ומסתתרים, נסב על "השגת נייר" לבן השיח. "הנייר" היה תמיד אישור תעסוקה-חסות של הצלב האדום הבין-לאומי, ולעיתים תעודת מסע או חסות של הצירות הספרדית. אבל לנוכח הנסיבות – זרם בלתי נשלט של בקשות – רשם קומוי ביומנו גם מקרים של סירוב להשיג את התעודה המבוקשת. רבים מהפונים באו מחוג מכריו הרחב, יהודים כלא יהודים, אחרים הופנו אליו על ידי מי שהכירו אותו בשנות פעילותו הציבורית-ציונית, ורבים פנו אליו באמצעות פעילי תנועות הנוער החלוציות. מספר הפליטים שפנו אליו באמצעות פעילי תנועות הנוער החלוציות היה ניכר בהחלט. מעיון במסמכים של משלחת הצלב האדום הבין-לאומי בבודפשט, מדור A, ומהשוואת מסמכים אלו לתעודות של מדור B בניהולו של כוהן הדת הלותרני גאבור סטהלו, ניתן לעמוד על ההיקף המספרי של בתי הילדים והמשרדים ששירתו אותם, כולם במדור A ובו בלבד. על פי בדיקתנו, בחודש אוקטובר 1944 (על פי דיווח מיום 22 באוקטובר) הופעלו בחסות הצלב האדום הבין-לאומי תשעה בתי ילדים. ארבעה מתוכם היו "בהכנה". נוסף עליהם פעלו ארבעה בתי שוליה. במוסדות אלו מצאו מחסה 855 חניכים. אולם בסוף חודש נובמבר נמצאו באותו מדור יותר מארבעים בתי ילדים ובתי מחסה לצעירים. מספר

הילדים בבתים אלו כלל לא היה אחיד ונע מעשרות אחדות ליותר מחמש מאות. על פי דוח של בורן מיום 30 בנובמבר 1944, מספרם הכולל של החוסים בכל מוסדות הילדים והנוער עלה על 6,500 נפש. ואולם בחודש דצמבר הצטמצם מספר החוסים בבתי הילדים, מספר חברי הסגל ומבוגרים אחרים שבנובמבר הוערך מספרם בכאלפיים.

רשת ההפעלה של בתי הילדים

ההפעלה המרכזית של בתי הילדים במדור A נעשתה מכמה משרדים. הפעולות היו איסוף ילדים וקליטתם, הכוונת פעילים אל בתי הילדים, פיקוח והגנה עליהם וניהול המדור. בשלושת חודשי הרעב של ממשל סלשי הייתה חשיבות יתרה לארגון האספקה השוטפת של מצרכי מזון לבתי הילדים ולמוסדות יהודיים אחרים כמו בתי חולים, מעונות חסות לקשישים ובתי תינוקות. עם הקמת הגטו הסתייעו תושביו ברשת האספקה של מדור A.

לפי אפרא (טייכמן) אגמון, עם התרחבות הפעילות של מדור A אחרי 15 באוקטובר 1944 היה מן ההכרח לארגן את מכלול הפעילויות במדור במחלקות משנה. את המחלקות האלה איישו חברים בתנועות החלוציות לאחר שקומוי פנה אליהם בבקשה להתגייס להרחבת מפעל בתי הילדים. כך הוקמו המחלקה לילדים שעסקה בעיקר בקליטה ובפיקוח על המעונות בניהולם של פרץ רְבַס וז' ויינר (גילוי דירות ובתים חדשים), המחלקה לסגל בניהולו של דיינוש בליצר (Billitzer), המחלקה הפוליטית בניהולו של אוטו קומוי ובסיועו של רפי פרידל בן שלום והמחלקה הכלכלית.

את משרדיה של המחלקה הכלכלית, על הציוד והרהיטים שבהם, העביר לשימוש פעיליה איש עסקים שביקש לקדם את מטרות הצלב האדום הבין-לאומי. ככל הנראה איש העסקים המיטיב ביקש גם לזכות בביטחון-מה שהנכס שבבעלותו יישמר בצוק העיתים. הנזי ברנד, מטעם ועד ההצלה, ניתבה במחלקה הכלכלית את תנועת הכספים לרכישת מצרכים ולהובלתם. היא ניהלה את פעולות המחלקה על בסיס זרימת משאבים, במטבע חוץ ובמטבע מקומי, שהג'וינט בשווייץ ומקורות אחרים העבירו לבודפשט באמצעות בלדרים. הניהול בפועל של המחלקה הופקד בידיהם של זולי ויינר ואפרא אגמון. על המנהלים בפועל של המחלקה הוטל לגייס אנשי מקצוע בתחום הקניינות של מצרכי המזון והובלתם. נוסף על כך היה הכרח לדאוג לאבטחת המצרכים השונים והציוד למיניו שנשלחו לבתי הילדים. פריטי הציוד הבסיסיים היו מזרנים, שמיכות וכלי מטבח. ציוד זה ומצרכי מזון הובלו לתעודתם יום-יום, בכמויות גדולות מאוד. רכישות המצרכים היו רחבות היקף, אף על פי שאזורים חקלאיים היו זה מכבר מנותקים מבודפשט משום התקדמות הצבא האדום. הרכישה וההפצה של מצרכים חיוניים ופריטי ציוד לא היו אפשריות ללא שימוש במחסנים מאובטחים שנמצאו על פי רוב ליד תחנות הרכבת והמעגנים לחוף הדנובה. ושוב, היה נחוץ לקבוע סידורי ביטחון מוקפדים משום התקפות חוזרות ונשנות של כנופיות צלב החץ על "שיירות" הציוד והמזון. כל אלה דרשו מיומנות, ביטחון עצמי ותעוזה, בייחוד של המלווים את כלי התעבורה של המחלקה הכלכלית שעל פי רוב היו עגלות משא רתומות לסוסים.

הנזי ברנד (ארכיון יד ושם)

פעולות דומות עשתה "קבוצת ההובלה" שניהל גאורג וילהלם ושהפעילו בורן וחבריו הבכירים. קבוצה זו מנתה יותר משלושים איש ולא מכבר הייתה חברה בפלוגת עבודה יהודית. העברת חבריה ל"קבוצת ההובלה" הייתה רשמית. הם צוידו בתעודות תעסוקה-חסות של הצלב האדום הבין-לאומי ופעלו הן במסגרת מדור A – הובלת אספקה שוטפת לבתי חולים ולבתי מחסה יהודיים – הן במסגרות אחרות שקבע בורן.

מספר החברים שפעלו בתפקידים שונים במחלקה הכלכלית נע בין עשרים לעשרים וחמישה איש. רובם היו מצוידים במסמכי זיהוי של משלחת הצלב האדום הבין-לאומי. בקבוצה זו היו הן מומחים בעלי ניסיון בתחום הרכישה וההובלה הן חברים ב"יחידת סיור ואבטחה". הם חצו את בודפשט לאורכה ולרוחבה בעגלותיהם העמוסות, אף שכל מסע עם מצרכים היה חשוף לפורענויות, לפחות של שוד ואלימות. האדון שומלו (Somló), אף הוא מומחה רב ניסיון בתחומו, הצליח כ"עובד מן החוץ" של המחלקה הכלכלית – תפקיד דומה הוא מילא במועצת היהודים – להבטיח זרימה תמידית של מצרכי מזון ממקורות ידועים ועלומים ובהיקף חסר תקדים, ובמידה מופחתת אפילו בימי התוהו ובוהו של מצור הצבא האדום על העיר. עבודתם של מומחים אלו הייתה מועילה, בין השאר בזכות הסיוע שהגישו להם חברים בתנועות החלוציות: שליחים ורצים הביאו פניות ודרישות בדחיפות

מבתי הילדים וממוסדות אחרים, "סבלים" מצוידים בעגלות יד הפיצו מצרכים בדרכים לא דרכים, וה"סיירים" החמושים שלבשו מדים של כוחות הביטחון ההונגריים ושל משמרות צלב החץ לא היססו להגן על המשלוחים היקרים ועל המחסנים שנאספו בהם פריטים של ציוד ומזון לרוב.

בכורח הנסיבות המחמירות – גירוש יהודים לעשרות אלפיהם בצעדת המוות – הלכו והתרחבו שטחי הפעולה של המחלקה הכלכלית. זרם הילדים שהגיע למשרדי מדור A הלך וגבר. אימהות, אבות וקרובי משפחה הביאו תינוקות, ילדים ונערים כדי להפקידם בידיהם של חברי תנועות הנוער, מורים מבתי ספר יהודיים ומטפלים ומטפלות בבתי הילדים. נוסף על ילדים אלו, מספר לא ידוע של ילדים יהודים שוטט ברחובות בודפשט, והיה נחוץ לזהות אותם, ליצור איתם קשר לא מאיים ולהובילם למקום מבטחים. קבוצה נוספת של ילדים הייתה תינוקות וילדים בגיל הרך שממוני בתים מיטיבים הביאו אותם עד לפתחי בתי הילדים או למשרדים של מדור A והשאירו אותם שם.

הרוח הציונית בבתי הילדים

בית הילדים ברחוב דוב 90, מן הגדולים והמאוכלסים ביותר בבתי הילדים, הוקם בזכות הסכם בין קומוי לבין המזכיר הכללי של האיגוד המקצועי של הפקידים. המזכיר ראה את בית משרדיו בשיממונו; איגודים מקצועיים לא נשאו חן בעיני הממשלות של סטויאי וסלשי, וחבריהם חדלו לפקוד את המשרדים או לפעול בהם. לפיכך נענה המזכיר מיקלוש קֶרטֶס (Kertész), לשעבר חבר האספה הלאומית מטעם המפלגה הסוציאל-דמוקרטית, להצעה של קומוי להקים בבניין בית ילדים. בית המשרדים שכן באזור שלפנים היו רוב תושביו יהודים, ומאז כינון "הבתים היהודיים" בבודפשט, גם הם נמצאו בו בצפיפות רבה. בנסיבות אלו נתן הבית ברחוב דוב אפשרות זמינה ומועילה לקליטת ילדים. ההנהלה, מלבד קרטס עצמו וחבריו הבכירים באיגוד המקצועי, התגייסה מקרב אנשי מקצוע יהודים מצטיינים בתחומי האומנויות, ההשכלה והחינוך, שכן הדאגה לילדים החוסים השתרעה מעבר לצרכים היום-יומיים. הופעלו חוגים וכיתות בתחומי מקצועות הלימוד והאומנות, בעוד ההדרכה הישירה של קבוצות הילדים הופקדה בידי מדריכים צעירים מתנועות הנוער החלוציות.

חברים בשומר הצעיר, בודפשט, אחרי המלחמה (ארכיון יד ושם)

כמובן היו בתי ילדים (כמו בית היתומים) שאווירתם לא שיקפה את תרבות תנועות הנוער. ואולם ברבים מבתי הילדים הושפעו שיטת החינוך ותכניו ממסורת התנועות, לא משום התעוררות פתע של "הרוח הציונית" – הלוא מדובר בילדים ובבני נוער נרדפים שגורל משפחותיהם היה לוט בערפל – אלא משום שמדריכיהם של הילדים גויסו מתנועות אלו. המדריכים הצעירים התאימו את ניסיונם מן התנועה לנסיבות החדשות. הילדים אורגנו בקבוצות גיל, מהצעירים שבהם, ונערכו להם גם "פעולות" שתוכניהן הועתקו מתנועות הנוער. פעמים הייתה שיטת ה"פעולה" במידה רבה גם תוכנה: ה"קבוצה" התיישבה במקום זעיר בצפיפות, והילדים מכונסים ומרוכזים – מי יותר ומי פחות – בדברי המדריך; הוסבר לילדים מה מותר להם לעשות וממה עליהם להימנע, בתוך הקהל הצפוף של ילדים ומבוגרים שהקיף את ה"קבוצה". לעיתים קרובות לימדו המדריכים את חניכיהם שירים של תנועות הנוער. שירים אלו ליכדו את הילדים ואת המדריכים, ואולי גם רמזו על גשר אל מציאות אחרת – ארץ ישראל. ייתכן שהסגירות הפיזית והפסיכולוגית של בית הילדים והבלעדיות של המסרים שהועברו בתנאים של חשש וחרדה העמיקו את אחיזתם. ראיה לכך מתגלה בהצטרפותם של ילדים ובני נוער רבים מבתי הילדים לתנועות הנוער הציוניות עם בוא השחרור.

1 מאמר זה מבוסס על הפרק השלישי של ספרי **הצלה כמחאה ומרי: בתי ילדים יהודיים בבודפשט 1944–1945**, תל אביב 2014.

2 O. Roboz, "A Zsidó Fiúárvaház Vöröskeresztes Otthona", in A. Lebovits, ed., *Árvavár*, Haifa, 1999, pp. 14-30

3 שם, עמ' 28-31.

4 עדות מקוצרת של ינקה יהודית קליין משנת 1964. את העדות רשם יהודה זולטן מור, רושם עדויות בשפה ההונגרית ביד ושם.

5 F. Born, *A Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi megbizotja összefoglaló jelentése, 1945*, p. 62

6 H. Eichler, ed., *A Halál árnyékában*, Tel Yitzhak, 1991, pp. 53-54

מירב יזרעאל

מנהיגה ללא גבולות
הנרייטה סאלד - ביוגרפיה

מאת דבורה הכהן

הוצאת עם עובד, 2019

הביוגרפיה שלפנינו אורגת את סיפור חייה הציבוריים והפרטיים של דמות אשר שמה יצא למרחוק בישראל, בארצות הברית ובקהילות יהודיות נוספות. דמות נערצת ומנהיגה שפעלה ללא לאות למען רווחה בני עמה. בארצות הברית פעלה לסייע לקליטת מהגרים יהודים, בארץ ישראל הקימה מערכת רפואה מודרנית ועמדה בראש המפעל החשוב של עליית הנוער.

הוריה של הנרייטה הגיעו מהונגריה לארצות הברית בשנת 1859 והשתקעו בעיר בולטימור, שם קיבל אביה תפקיד של רב באחת מקהילות העיר. בנעוריה הייתה הנרייטה התלמידה היהודייה היחידה בבית ספר תיכון פרטי לבנות והצטיינה בלימודיה. משאת נפשה הייתה להמשיך ללמוד במוסד להשכלה גבוהה אולם בימים ההם רוב האוניברסיטאות לא קיבלו נשים ללימודים, ובשכר הלימוד הגבוה במכללות הפרטיות לנשים לא יכלה משפחתה לעמוד. לאחר סיום לימודיה בתיכון חזרה אליו הנרייטה ולימדה בו, ובד בבד החלה לכתוב מאמרים בעיתונים מקומיים ובשבועון יהודי בניו יורק. ביוני 1881 יצאה עם אביה לאירופה, לגילוי מצבה לסבתה. הנרייטה, שכבר ניחנה ברגישות ובמודעות לאנטישמיות כלפי יהודים בארצות הברית, נתקלה במסעה זה בגילויים חריפים עוד יותר של אנטישמיות באירופה. לאחר שובה לארצות הברית גברה מאד מודעותה לאפליית יהודים בארצות הברית.

בסוף המאה ה-19 שטף גל של מהגרים יהודים את העיר בולטימור, כמו ערים אחרות במזרח ארצות הברית. יהודים רבים נמלטו מהפרעות ברוסיה, והמרקם החברתי בקהילה היהודית האמריקנית עמד להשתנות. המוני המהגרים היהודים ממזרח אירופה בלטו בזרותם בנופה של העיר. היהודים הוותיקים חשו אהדה לאחיהם הפליטים הנרדפים מרוסיה, אבל התקשו לקבל אותם בעירם. ההנהגה היהודית חששה שמא המהגרים הרבים יגבירו את האנטישמיות. הנרייטה סאלד ראתה את עליבותם של מהגרים חסרי עבודה אלו והתלבטה כיצד לסייע לקליטתם בעבודה ובחברה. לבסוף עלה בה הרעיון ליצור עבורם שער כניסה לשוק העבודה ולחברה האמריקנית. סאלד החלה בהקמת בית ספר ערב למהגרים שבו ילמדו אנגלית, כפי שסיפרה במכתב לאחותה רחל שהתגוררה במדיסון: **"הרוסים ממלאים את כל מחשבותיי, נראה שלא נותר לי אלא גם לכתוב ברוסית. אני בטוחה שאשעמם אותך עם הנושא היחיד שאני מסוגלת להגות בו ולכתוב עליו. כפי שהיה צפוי, גל עצום של תלמידים נהר ביום שני לאחר חגי תשרי [...] רבים מהפונים אלינו נענו בשלילה. אולם הלחץ היה כה גדול שהחלטנו לשכור עוד שני חדרים בבניין אחר ולפתוח עוד שתי כיתות [...]"** (עמ' 78).

ב-1912 הניחה סאלד את היסודות להקמת ארגון נשים ציוניות באמריקה, אשר מטרותיו היו קידום מוסדות ומפעלים לרווחת היושבים בארץ ישראל וטיפוח אידיאלים ציוניים ברחבי ארצות הברית. מכיוון שהפגישה שבה הוחלט על הקמת הארגון התקיימה בזמן סמוך לחג הפורים, זכה הארגון לכינוי "הדסה". הארגון שם לו למטרה לפעול הן בציבור היהודי בארצות הברית והן בארץ ישראל, ובין השאר להקים מרפאות בעריה ובמושבותיה של ארץ ישראל. סאלד דיברה על הייחוד ועל החשיבות של ההתיישבות בארץ: **"הסיבה שיהודים באים לארץ ישראל וצעירים יהודים נמשכים אליה, היא משום שבה הם יכולים למצות את היצירתיות שלהם בחופשיות. בכל הארצות האחרות יהודים יכולים להוסיף משיכות מכחול אחדות לרקע של ציור, בארץ ישראל הם מציירים בעצמם את כל הרקע"** (עמ' 207). לאחר שבמשך עשרים ושתיים שנים שימשה עורכת ומתרגמת במפעל הוצאה לאור יהודית, בתקופה שבה פרחה ההוצאה לאור במספר הספרים שיצאו לאור, במכירות הספרים ובמנויים שלה, סיימה סאלד את תפקידה זה, התמסרה לפעילותה בארגון הדסה והקדישה לו את כל זמנה, ללא תמורה חומרית. סאלד עצמה הגיעה לירושלים והשתקעה בה באביב 1920, ומייד החלה לסייר במרפאות של הדסה ברחבי הארץ.

שנה לפני עליית היטלר לשלטון עלה בדעתה של רחה פריאר - יהודייה גרמנייה, מורה במקצועה ורעייתו של הרב ד"ר משה (מוריץ) יששכר פריאר - לשלוח קבוצות נערים יהודים לארץ ישראל. בעת שהתגוררה עם משפחתה בברלין, הכירה נערים שאינם לומדים ושאינם עובדים, חסרי מקורות פרנסה.

היא פנתה לאישים בקהילה היהודית שיפעלו להעלאת הנערים, אולם בקשתה נדחתה. לא היו בידה סרטיפיקטים, כסף לנסיעה או סידור לקיומם בארץ. פריאר שמעה על הנרייטה סאלד ופנתה אליה בבקשה שתשיג סרטיפיקטים למען הנערים שביקשו את עזרתה. סאלד התייעצה עם אנשי חינוך בארץ ישראל ובסופו של דבר נעזרה בד"ר זיגפריד להמן, מנהל כפר בן שמן. הנערים עלו ארצה והשתלבו במוסד שבניהולו. באוקטובר 1933 יצאה סאלד ללונדון ומשם

לגרמניה. בברלין נפגשה עם עשרות מאנשי הקהילה והתרשמה שיש לפעול למענם של ילדים ונערים יהודים. עם זאת סאלד וההסתדרות הציונית לא יכלו לתכנן את מפעל עליית הנוער כראות עיניהן וממשלת המנדט הבריטי היא שקבעה את סדרי הבאתם וקליטתם של הילדים בארץ. סאלד פעלה כדי לשכנע את ממשלת המנדט להקצות סרטיפיקטים למאות ילדים. מימון המפעל הוטל על ההסתדרות הציונית, ועוד הוטל עליה לתת לבריטים ערבות להוצאות הכרוכות בחינוכם ובקיומם של בני הנוער. בפועל הוטלה התחייבות כספית זו על כתפיה של סאלד. עליית הנוער הייתה מפעל ייחודי שלא היה לו תקדים. בפעם הראשונה קיבלה עליה ההסתדרות הציונית להעלות לארץ נערים בגפם שלא עמדו ברשות עצמם ולטפל בחינוכם ובקיומם עד שיגיעו לבגרות. כאשר פרצה המלחמה הובאו ארצה גם ילדים יתומים בגיל הרך, ומוסדות עליית הנוער קלטו אותם וטיפלו בהם שנים רבות עד שבגרו.

סאלד נאבקה בשתי חזיתות בבת אחת. בגרמניה פעלו שליחי תנועות הנוער החלוציות, אספו נערים ופעלו להכנתם לעלייה, ואילו בארץ ישראל התנו הבריטים את מתן הסרטיפיקטים בהכנת מוסדות חינוך ופנימיות עוד בטרם בואן של הקבוצות ארצה. נדרשו צוותי מורים, מדריכים ועובדים למתן שירותים שונים למאות הנערים המועמדים לעלייה. סאלד פנתה לקיבוצים שבהם הייתה קיימת תשתית בסיסית ושבענפי החקלאות בהם היה אפשר להכשיר את הנוער העולה לעבודה. היא קבעה שהכשרה מקצועית תהא חלק מחינוך הנערים כדי שלאחר סיום לימודיהם יוכלו להרוויח את לחמם. מציאת מקומות קליטה לנוער הדתי הייתה בעיה קשה מאוד, שכן בראשית שנות ה–30 לציבור הדתי כמעט ולא היו קיבוצים. ככל שגברו בגרמניה הלחצים להעלאת הנערים, החמירה בעיית הקליטה של הילדים הדתיים ומנהיגים דתיים מתחו ביקורת על סאלד וטענו שהיא מעדיפה להביא נערים לא דתיים. כאמור, נוסף על קליטת הנערים ומילוי כל המטלות הכרוכות בכך, הוטלה על סאלד המשימה של גיוס כספים למימון פעילות עליית הנוער שהוצאותיה הלכו וגדלו. לשם כך נעזרה במכריה בקהילות השונות. היא אף פנתה להנהלת ארגון הדסה ושכנעה אותו לתמוך בעליית הנוער.

בכל שבוע הקדישה סאלד יומיים או שלושה לביקור במוסדות שבהם נקלטו הילדים. היא נהגה לפגוש את המורים ולשוחח עם המדריכים, אך בראש ובראשונה לשוחח עם החניכים. היא ידעה שפרידתם מן ההורים הייתה קשה ותהליך ההסתגלות שלהם קשה, ולכן השתדלה להיות קשובה להם. בכל מפגש עם החניכים ציינה שהם יכולים לפנות אליה בכל עת אם הם זקוקים לעזרה. רבים מן הנערים זוכרים לטובה את המפגש עמה ואת הסיוע שקיבלו ממנה, ועל כן דבק בה הכינוי "אם עליית הנוער".

נחום בן ה–12 מקיבוץ חולדה כתב לה: **"שמואל, המדריך שלנו, אמר לנו שאת אמא לכל הילדים. אני רוצה לשאול אותך, איך אפשר להיות אמא לכל כך הרבה ילדים? רציתי לבקש ממך, שאם את אמא לכולם, תהיי גם בשבילי אמא. נכון שחנה [המשפחה המאמצת בקיבוץ] היא טובה אלי. אני בא כל יום לחדרה, והיא משחקת עם הילדים שלה וגם אני משחק אתם. אבל עוזי ורחל קוראים לה חנה, וגם 'אמא' ואני יכול לקרוא לה רק 'חנה'. פעם אחת גם אני קראתי לה 'אמא', אז עוזי אמר לי שהיא לא אמא שלי. עכשיו כאשר שמואל סיפר לנו שאת אמא של כולם, הייתי רוצה שתהיי גם אמא בשבילי. אז בודאי כל הילדים היו אומרים: 'זאת אמא של נחום'. ואני הייתי משחק אתך, ואת היית הולכת אתי בשבתות, אנחנו רק שנינו, והיית מספרת לי על פרחים וחלומות ועוד"** (עמ' 362).

שמעון זקס, חניך עליית הנוער בקיבוץ עין חרוד, זכר שנים רבות את המפגש עם סאלד כשביקרה בקיבוץ: **"היינו מתוחים לקראת הביקור. כאשר עמדה לפנינו ודיברה חש כל אחד כי אל ליבו היא מדברת, היא היטיבה לבטא את המועקה שבליבנו ואת החרדה להורינו שבגולה. היא רמזה על האור בחיינו בעולמנו החדש [...] ומילאה אותנו באמונה מחודשת"** (עמ' 382).

לאחר "ליל הבדולח" וההחמרה במצבם של יהודי גרמניה, נעזרה סאלד במכריה הרבים כדי לנסות ולהפעיל לחץ על ממשלת המנדט כדי שתגדיל את מכסות העלייה של עליית הנוער. אולם הלחץ הציבורי הגובר לא הניב פירות, בשל חששם של הבריטים לעורר מהומות מצד ערביי הארץ. תחת זאת התירו הבריטים כניסת עשרות אלפי ילדים ובני נוער לבריטניה.

בשנים 1941–1942 קטן מספר העולים שהגיע ארצה מאירופה שהייתה תחת עול השלטון הנאצי. בעיצומה של תקופת ההשמדה נודע כי רבבות יהודים, מבוגרים וילדים שנמלטו מפולין בתחילת המלחמה אל ברית המועצות, עומדים להגיע ארצה. הסובייטים הסכימו לבקשת צבא פולין הגולה בפיקוד הגנרל אנדרס לצאת מברית המועצות. צבא פולין ביקש להגיע לטהרן שהייתה בפיקוח הצבא הבריטי כדי להצטרף למלחמה בגרמנים. פליטים יהודים רבים ניסו לצאת יחד עם צבא אנדרס לאיראן, ובהם ילדים רבים.

ראשי היישוב בארץ ישראל התבקשו להיערך לפינוי הילדים שהגיעו לטהרן במצב גופני ובריאותי קשה לארץ ישראל. בעניין זה היו לעליית הנוער מחלוקות עם גורמים שונים שהתנגדו למסור לידיה את ילדי טהרן. כל תנועה ביישוב רצתה לטפל בקליטת הילדים כדי לספחם אליה. בפשרה הוחלט כי עליית הנוער תפעל למען הילדים בכפיפות להנהלת הסוכנות. כשהגיעו הילדים לארץ בפברואר 1943, התלקח שוב הפולמוס על דרך קליטתם. סאלד נתקלה בהתנגדות מצידם של רבנים ומנהיגים דתיים, אשר טענו כי רוב הילדים באו ממשפחות דתיות בפולין ותבעו לתת להם חינוך דתי בארץ. סאלד מצידה הייתה נחושה שלא למסור את הילדים לידי תנועה פוליטית כלשהי אלא להעבירם לעליית הנוער, שלא הייתה גוף פוליטי. בדעתה תמכה העובדה שהבריטים הקצו לעליית הנוער בלבד את שמונה מאות הסרטיפיקטים לעליית הילדים מטהרן ולקליטתם. הפולמוס נמשך בעניין השיטה לשיבוץ הילדים במוסדות הקבע, ובסופו של דבר התקבלה דרישתה של סאלד להניח לילדים בני ארבע עשרה ומעלה לבחור בעצמם בחינוך דתי או חילוני ולא לפי הרקע המשפחתי שלהם. עם זאת גופים דתיים המשיכו לבקר אותה על כך.

עליית הנוער בראשותה של הנרייטה סאלד זכתה לשבחים רבים, אך גם לביקורת לא מעטה. לאחר סיום המלחמה גברה הביקורת על מנהיגי היישוב משום שלא מיהרו להעלות יותר יהודים ולהצילם מידי הנאצים. הביקורת התעלמה מן ההגבלות החמורות שהטילו הבריטים בשנות ה–30 על העלייה ונבעה במידה רבה גם מן התסכול העמוק מאובדן יהודי אירופה. כמו רבים אחרים, סאלד האמינה שעם הזמן תתאפשר העלאתם של יהודים רבים. כמו מנהיגים רבים אחרים לא יכלה לחזות מראש את השואה ופעלה על פי מה שהיה אפשר לדעת באותה העת.

יותר משלושים אלף ילדים עלו והתחנכו בעליית הנוער, מפעל ייחודי בעולם כולו בהצלת ילדים בשנות ה–30 ובתקופת השואה. זה היה ביתם הראשון של ילדים שחרב עליהם עולמם ופתח לחיים חדשים בארץ. כך נצרבה התנועה גם בתודעתם של חניכיה. הילדים התחנכו במאות מוסדות חינוך בקיבוצים, במושבים ובערים. גם אחרי הקמת המדינה המשיך המפעל להתקיים ברוחה של סאלד עוד עשרות שנים, ויותר מ–300,000 ילדים ובני נוער התחנכו בו לפי הערכים והעקרונות הפדגוגיים שהיא הניחה ביסודו.

DE REDDING VAN MIRJAM D.

(I) Robbert Korpenhout